TEMA: STREIKER HAR FORMET VERDEN

ILLUSTRERT VITENSKAP

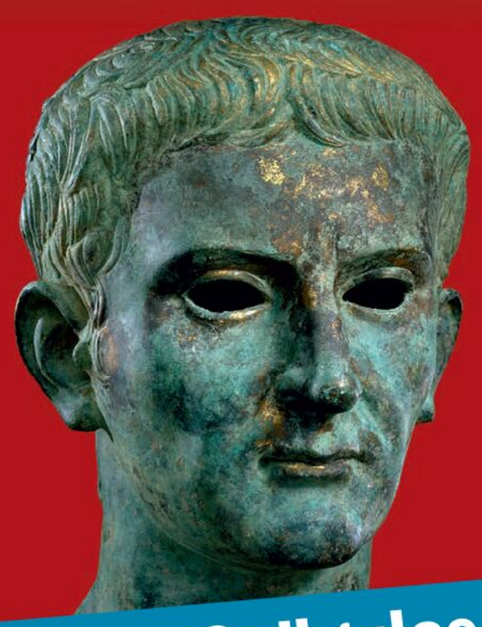
Historie

2523

BERØMT FILMSKAPER:

KVALT I SIN EGEN SUKSESS

Han toppet som 25-åring, resten var én lang nedtur.

Keiser Caligulas flytende palass funnet i innsjø

HVEM SKAL BESTEMME?

Gud, kongen, folket eller ingen: Kampen om makten er en brutal affære.

historienet.no

BC 588 009 Kr. 109,95
HISTORIE/VITENSKAP
7 023062 105882 54009

BRITISK UBÅT SABOTERTE TYSK FELTTOG

2. verdenskrig: Feltmarskalk Rommel hadde desperat bruk for friske soldater og våpen i Nord-Afrika. Men spesielt én britisk ubåtkaptein stilte seg i veien. David Wanklyn sørget for at forsyningsskipene endte på Middelhavets bunn.

Skriv til oss

Har du kommentarer, kritikk eller spørsmål, kan du skrive til: **skrivtiloss@historiebladet.no**

Scapa Flows rene stål

Takk for et herlig blad, og spesielt artikkelen om Ernest Cox og hans berging av Tysklands havgående flåte i Scapa Flow (nr. 04/25). Artikkelen slutter med en faktaboks som forteller om de resterende vrakene, og at det ikke har vært noen bergingsforsøk siden 2. verdenskrig. Men jeg mener å ha lest at det fortsatt blir hevet metall fra skipene.

I produksjonen av stål blir jern behandlet med atmosfærisk trykk. Men siden 2. verdenskrig har sammensetningen av luften endret seg pga. atomprøvesprengninger som ble foretatt etter krigen. Det er et problem for produksjonen av laboratorieutstyr som skal måle radioaktivitet. Hvis stålet de blir laget av selv er radioaktivt, gir det feil målinger. Løsningen skulle da være Scapa Flows vrak. Som dere skriver er det snakk om kvalitetsstål, laget før atmosfæren ble forurenset av atomvåpen.

Vet dere om min hukommelse spiller meg et puss, eller blir det fortsatt hentet opp stål fra Scapa Flow? Martin Rosenørn

Ingen hele vrak fra den tyske havgående flåten i Scapa Flow har blitt berget siden 2. verdenskrig. Men stål fra kolossene har flittig blitt hentet opp.

MARY EVANS/UNATTRIBUTED POSTCARD/RITZAU SCANPIX

Du har fullstendig rett. Siden 1945 har over 2000 atomprøvesprengninger forurenset all etterfølgende stålproduksjon, mens sunkne skipsvrak fra før 1945 ikke er berørt. Derfor er det rene stålet fra Scapa Flows vrak blitt brukt til alt fra romforskning til legeutstyr.

Siden 1955 har selskapet Nuclear Enterprises f.eks. hentet ca. 2000 tonn stål fra bunnen av Scapa Flow til bl.a. sykehusutstyr. Selskapet innstilte aktiviteten i slutten av 1990-årene. I Sørøst-Asia plyndrer gravrøvere jevnlig sunkne, britiske skipsvrak fra 2. verdenskrig for det rene stålet. Red.

Hvorfor brukte ikke inkaene hjul?

I nr. 3/25 skriver dere i artikkelen om inkaene at de ikke kjente til hjulet. Det motbevises av at spanjolene fant mye leketøy med hjul på. Så hvorfor ble det ikke overført til kjerrer og andre kjøretøyer?

Det er flere teorier: En er at veiene ikke tålte kjerrehjul, som derfor ble forbudt. En annen er at man ikke hadde egnede trekkdyr, mens en tredje teori er at det var religiøse årsaker. Jon Kielland-Lund

Det er riktig at det fantes hjullignende gjenstander og leketøy med hjul i Inkariket. Men funksjonelle hjul med aksler til ordentlige kjøretøyer brukte inkaene ifølge forskerne ikke – selv om inkaene hadde Sør-Amerikas lengste veisystem med over 40 000 km veier.

Årsaken henger sannsynligvis sammen med terrenget. Inkaenes veier gikk gjennom bakkete landskaper med bratte stigninger, hvor tunge kjøretøyer ikke var en fordel. I tillegg manglet inkaene gode trekkdyr. Lamaer var simpelthen for spinkle til å trekke vogner. Red.

Leketøy fra Meso- og Sør-Amerika viser at de kjente til hjulet før europeerne kom.

PRINCETON UNIVERSITY ART MUSEUM. GIFT OF GILLETT G. GRIFFIN

Om Løvehjertes styrker

I artikkelen om korsfarerne i nr. 5/2025 skriver dere at Rikard Løvehjertes styrker var engelske. Men Rikards rike omfattet også det meste av dagens Vest-Frankrike, og så vidt jeg har klart å finne ut, skipet han også ut sin korstogshær fra franske havner. Derfor har en vesentlig del av styrken hans trolig slett ikke vært engelskmenn.

Da Rikard snakket fransk mye bedre enn engelsk, har språket i hæren trolig også vært fransk. I historiebøkene beskrives England mer som en finansieringskilde enn som et område han interesserte seg for. Steen Ehlers

Ifølge samtidige kilder besto Rikard Løvehjertes korsfarerhær faktisk primært av profesjonelle leiesoldater. Hans styrker kom derfor fra hele Europa, men særlig fra dagens Frankrike, Spania og utvilsomt også England. Korsfarerhæren var derfor verken eksklusiv fransk eller engelsk, men multinasjonal. Red.

historienet.no facebook.com/historienorge

fotefar
TEMAREISER

LES MEIR OG BESTILL PÅ
fotefartemareiser.no

TLF. 918 20 304 • post@fotefartemareiser.no

MED ATTERHALD OM TRYKKFEIL OG UTSELDE AVGANGAR

REISEGARANTIFONDET RGF -rgf.no-

Innhold nr. 9

2 **Skriv til oss**

6 **Øyeblikket:** Kaker i kurven, 1936.

8 **Nyheter**

12 **Ubåtkrig:** Med sikker hånd utfordrer en britisk ubåtkaptein den italienske flåten i Middelhavet.

20 **Orson Welles** toppet som 25-åring, men så gikk det nedover for filmmannen.

24 Forskerne har tømt **Pompeiis kloakk** og kartlagt romernes spisevaner.

28 **Et mysterium:** Hvem har lagt 17 kister i en skotsk fjellgrotte?

TEMA

Streiker formet verden

32 **Taperne vant:** 1800-tallets britiske arbeidere nådde ikke frem med sine generalstreiker, men kravene deres ble likevel innfridd.

36 **Første streiker:** Faraos håndverkere sa nei!

38 **Væpnet arbeidskamp:** I USA har faglige konflikter kostet menneskeliv flere ganger.

44 **Fjernsynets historie**

50 **Romas flytende palasser:** Mussolini ville heve Caligulas flytende palasser.

54 **Freakshow:** På begynnelsen av 1900-tallet var tivoliparken det eneste håpet om redning for premature barn.

56 **Rokokko:** Det fargerike opprøret mot Solkongens diktatur.

60 **Historisk togreise:** Innlandsbanen kjører gjennom det ville Sverige.

62 **Monarki, demokrati eller diktatur:** Kampen om retten til å bestemme.

66 **Spør HISTORIE:** Hvor kom parykken fra, og fikk oldtidens soldater PTSD?

70 **Øyeblikket:** Fascismens jenter, 1930.

72 **Nyheter**

77 **Quiz**

80 **Forunderlig fortid:** Kattemusikk hjelper mot depresjon og tungsinn.

Tusenvis av arbeidere møttes i London i april 1848 for å marsjere til det britiske parlamentet og legge frem sine krav: Stemmerett og hemmelige valg.

ROYAL COLLECTION TRUST/WIKIMEDIA COMMONS

FORSIDEFOTOS: CLAUS LUNAU, MUSEUM OF FINE ARTS, HOUSTON/BRIDGEMAN IMAGES, WIKIMEDIA COMMONS & SHUTTERSTOCK

69 **Historiske kilder forteller om PTSD blant oldtidens soldater.**

Meyer Eek AS

Gratis verdivurdering av dine mynter og sedler

Meyer Eek er opptatt av du får best mulig pris for
din myntsamling eller enkeltobjekter.

Vi kjøper, auksjonerer eller kan videreformidle dine objekter gjennom vårt
brede kontaktnett. Sammen skreddersyr vi den beste løsningen for
deg enten om du er kjøper eller selger.

Vi er også behjelpelig med å kjøpe eller formidle gull, sølv, kunst og antikviteter.

www.meyereek.no

kontakt@meyereek.no
Besøksadresse Bygdøy Allè 57 Oslo
Mob. +47 419 18 696

MAEERS/GETTY IMAGES

ØYEBLIKKET

Kaker i kurven

De britiske melkekuene er underernærte. Derfor forbereder landet import av oljekaker som skal fraktes hjem fra Sør-Afrika i store kurver. De såkalte kakene er et avfallsprodukt som oppstår når man presser oljeholdige frø og planter for å utvinne fettstoffet. Kuene vil få glede av kakenes høye proteininnhold.

Cardiff i Wales
Mai 1936

Romerne brukte bly til å lage vannrør og som søtemiddel i vin.

Blyforurensing:

Roma gjorde Europa dummere

Massiv gruvedrift forurenset ikke bare romernes eget rike – den fikk konsekvenser for alle europeere. Det viser analyser av iskjerner hentet opp fra det arktiske dypet.

TUNGMETALLER

Et internasjonalt forskerteam har – bokstavelig talt – gravd seg dypt ned i fortiden.

De har boret iskjerner så dypt som 3400 meter fra den arktiske innlandsisen, og resultatene avdekker hittil skjulte hemmeligheter fra romertiden.

Isen kan inneholde viktig informasjon om hvordan atmosfæren har utviklet seg over tid, noe forskerne har lært seg å avkode med avanserte metoder og moderne teknologi.

I en ny studie publisert i tidsskriftet PNAS har et forskerteam undersøkt det giftige stoffet bly og laget en tidslinje som viser dets forekomst gjennom tidene.

I Romerrikets storhetstid, som varte i ca. 200 år, ble over 500 kilotonn bly ført ut i atmosfæren, skriver forskerne.

Denne perioden, kjent som *Pax Romana*, var ellers preget av fred og stabilitet og begynte i år 27 f.Kr. under keiser Augustus, som markerte starten på keisertiden.

Men i denne fredelige tiden utviklet Romerriket en enorm gruvedrift, ikke minst av metaller som bly. Frem til industrialiseringen på 1700-tallet var det ingen andre riker i verden som utvant så mye bly som Romerriket, med rundt 80 000 tonn årlig.

Lange sylindere av is – iskjerner – blir boret ut av innlandsisen og kan fortelle oss om klimaendringer gjennom historien.

Bly ble ofte funnet sammen med sølv og smeltet om for å skille de to metallene fra hverandre. Denne prosessen sendte enorme mengder av metallet ut i atmosfæren.

Ifølge forskerne har blyutslippene vært enda mer skadelige enn tidligere antatt. Studien deres tyder på en generell kognitiv tilbakegang.

De skriver at det er sannsynlig at en form for kollektiv blyforgiftning førte til at IQ-nivået falt med minst to til tre poeng – blant hele den europeiske befolkningen.

«En reduksjon i IQ på 2,5 til 3 poeng høres kanskje ikke så mye ut, men det gjaldt hele befolkningen og varte i nesten 180 år», uttaler Joseph McConnell, professor i hydrologi og medforfatter av studien, til den engelske avisen The Guardian.

«Jeg overlater til epidemiologer, historikere og arkeologer å avgjøre om nivået av blyforurensning i atmosfæren og de helsekonsekvensene vi har identifisert ... var tilstrekkelig til å endre historiens gang.»

WIKIMEDIA COMMONS & THE NEW YORK HISTORICAL & JOSEPH MCCONNELL

Vi hadde 7000 års samliv med neandertalerne

Neandertalere og Homo sapiens paret seg gjennom en lenger tidsperiode enn tidligere antatt. En ny studie kartlegger de to menneskeartenes utveksling av gener.

Neandertalerne hadde mye bra å gi mennesker som vandret til Europa.

THE NATURAL HISTORY MUSEUM, LONDON

STEINALDER

Vitenskapen har lenge visst at neandertalere og Homo sapiens møttes og paret seg for flere tusen år siden.

Men en studie gjør det nå for første gang mulig å kartlegge kontakten mellom de to artene i årene etter at det moderne mennesket forlot Afrika.

Resultatet er overraskende. Møtet mellom de to artene var ikke en kortvarig romanse – slik man tidligere har antatt.

Forskere fra blant annet University of California, Berkeley i USA har analysert arvematerialet fra 59 skjeletter av mennesker som levde for mellom 45 000 og 2200 år siden, og DNA fra 275 moderne mennesker.

Analysen viser at moderne mennesker og neandertalere paret seg regelmessig for mellom 50 500 og 43 500 år siden – altså i over 7000 år.

Undersøkelsen av skjelettene gjorde det samtidig mulig å se hvordan mennesker over tid overtok gener fra neandertalerne og hvilke gener som overlevde.

Analysen viser at Homo sapiens blant annet arvet gener knyttet til immunforsvaret. Da mennesket utvandret fra Afrika, hadde neandertalerne levd i Europa i omtrent 300 000 år. I løpet av denne tiden hadde de gjennom seleksjon utviklet immunitet mot mikrober og virus i det nye miljøet.

Denne immuniteten kom menneskene til gode gjennom genutveksling med neandertalerne.

Studien viser også at genene som regulerte immunforsvaret raskt ble overtatt av Homo sapiens:

«Det er veldig kult at vi kan se tilbake i tid og se hvordan varianter arvet fra våre evolusjonære slektninger endret seg over tid. Det gir oss en bedre forståelse av dynamikken i blandingen mellom neandertalere og moderne mennesker», sier Priya Moorjani, en av forfatterne av studien ifølge en pressemelding.

Stor skatt lå skjult inne i kirkeskulptur

Prestene i en berømt Martin Luther-kirke hadde tilsynelatende gjemt skatten for at den ikke skulle falle i hendene på brutale svenske soldater.

KRIGSHISTORIE

Trettiårskrigen var en av Europas blodigste og mest ødeleggende kriger, der fiendtlige hærer og leiesoldater gang på gang herjet og plyndret store områder.

Selv ikke de store kirkene ble skånet, noe et høyst uvanlig funn i den berømte St. Andreaskirche i den tyske byen Eisleben vitner om.

Her har konservatorer funnet fire poser med mynter fra 1600-tallet i beinet på en av kirkens statuer. Skatten ble sannsynligvis gjemt under den brutale krigen som varte fra 1618 til 1648, da svenske soldater plyndret området gjentatte ganger.

«Det er et mirakel at skatten ikke ble funnet tidligere», sier Ulf Dräger, kurator og leder av det statlige myntkabinettet i Sachsen-Anhalt, til LiveScience.

Skatten lå gjemt i et hulrom i beinet på en sandsteinstatue av en greve, som ble reist rundt 1640.

Posene inneholdt til sammen 816 mynter, blant annet verdifulle gulldukater og sølvmynter. Den mest verdifulle er en såkalt «gyllen engel», en sjelden og spesielt stor gullmynt.

Ifølge Dräger representerer skatten en betydelig formue, langt mer enn hva en håndverker kunne tjene i løpet av et år på 1600-tallet.

U. DRÄGER, HALLE

Den skjulte skatten ble funnet i beinet på statuen til venstre.

De mest verdifulle gullmyntene var pakket inn i papir og merket på en måte som tyder på at pengene tilhørte kirkens kasse. Trolig er det inntekter fra bryllup, dåp og begravelser. Kirkens prester tok «stolavgifter» for fremstående plasser.

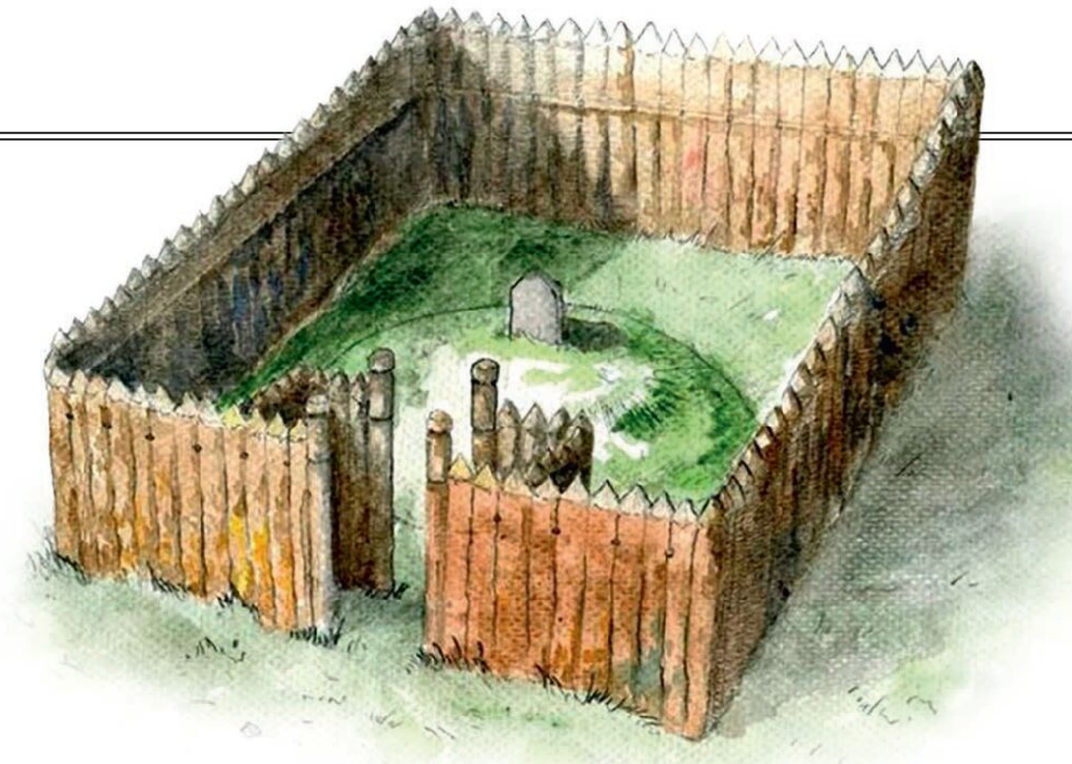
St. Andreaskirken er også berømt for å være stedet der reformatoren Martin Luther holdt sine fire siste prekener i 1546.

Eisleben mistet rundt halvparten av befolkningen i perioden 1628-1650 som følge av de brutale svenske plyndringene under trettiårskrigen.

Funnet er et bevis på hvor mye som ble gjort for å holde noen av verdisakene unna svenskene.

Vikinger bodde i det sentrale Polen

Nye DNA-analyser viser at det bodde skandinaver midt i det polske kjerneområdet i lange perioder i vikingtiden. Funnet er av avgjørende betydning for å forstå Polens tidligste historie, konkluderer forskerne.

Rekonstruksjon av en vikinggrav basert på funn ved den polske landsbyen Bodzia lenger nord.

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII POLSKIEJ AKADEMII NAUK ARCHEOTV

VIKINGER

Historikerne har lenge visst at bølger av skandinaver slo seg ned i Polen gjennom hele vikingtiden. Men hittil har det vært et mysterium hvorvidt vikingene også slo seg ned i det sentrale Polen, og ikke bare i periferien.

Nå har en DNA-analyse brakt vitenskapen nærmere en løsning på gåten.

Svaret er ikke bare viktig for vikingtidens historie. Forskerne håper at det også kan bidra til forståelsen av Polens aller tidligste historie.

Forskere fra universitetet i Lódz har analysert DNA fra en rekke skjeletter fra 1000-tallet som er funnet på en kirkegård i Lutomiersk i det sentrale Polen.

Resultatene viser at det er gravlagt personer med både skandinavisk og slavisk opprinnelse på kirkegården, og at det finnes mennesker som bærer DNA fra begge grupper.

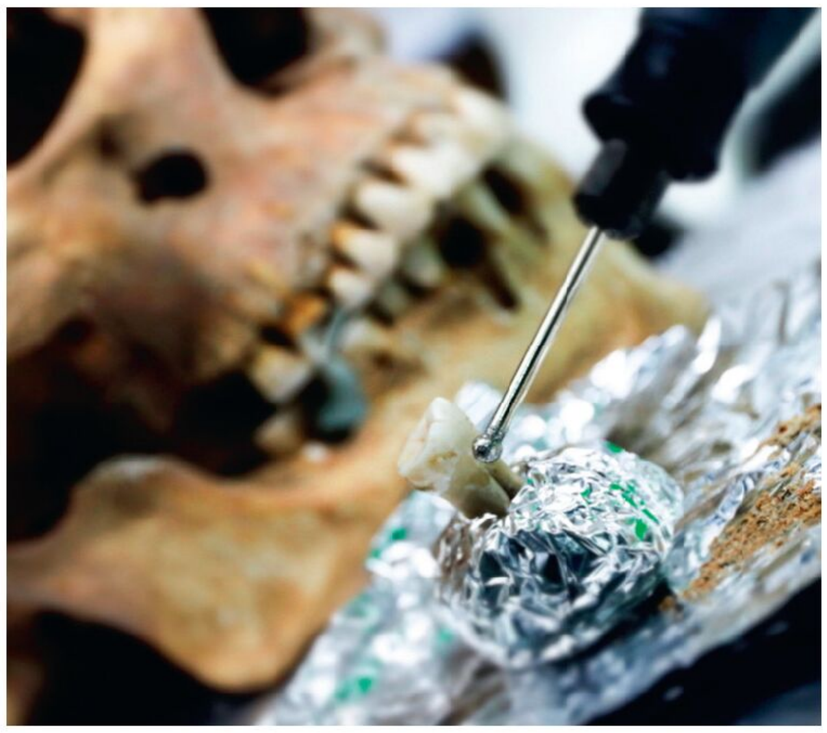
Gravene med skandinavisk DNA er fordelt over hele kirkegården. Ettersom hvert område av kirkegården ble brukt til ulike tider, betyr fordelingen av skandinaver at vikingene oppholdt seg i området over lang tid.

I flere tiår har polske forskere diskutert vikingenes rolle i grunnlegelsen av den polske staten. Staten oppsto i 966 da den katolske kirken anerkjente Piast-dynastiet som herskere.

Noen historikere mener at Piast-dynastiet og vikingene hadde nære forbindelser på den tiden og at vikingene spilte en viktig rolle i nasjonens første kritiske år.

Funnet, som viser at vikinger beveget seg fritt og over større områder i Polen enn tidligere antatt, gir ny næring til teorien.

Med flere DNA-analyser vil forskerne nå forsøke å finne ut hvilke skandinaviske land de avdøde kom fra. Ifølge en pressemelding håper de også å finne den boplassen der vikingene holdt til.

LODZ UNIVERSITETET

Skjelettene ble funnet på 1940-tallet, men det er først nå forskerne har fått verktøy til å analysere hvor de døde stammer fra.

Bonde oppdager et romersk mosaikkgulv på åkeren sin

Under arbeidet med å plante kirsebærtrær støtte spaden mot noe hardt.

ROMERRIKET

Den tyrkiske bonden Mehmet Emin Sualp var i ferd med å grave hull for å plante kirsebærtrær på åkeren sin da spaden traff noe hardt.

Da han undersøkte det nærmere, oppdaget han et lag med fliser. En rask titt på funnet overbeviste Sualp om at han burde kontakte det lokale museet.

Arkeologen bekreftet bondens mistanke – noe helt spesielt skjulte seg under det tynne jordlaget på åkeren.

Flisene utgjorde en mosaikk fra romertiden, men mens de fleste mosaikker avbilder symmetriske former eller motiver fra mytologien, viser den nyoppdagede mosaikken en rekke jaktscener fra datidens Tyrkia. En anatolsk leopard som fanger en struts, en løve som jager en fjellgeit og en bjørn som løper etter en hjort, er blant scenene som er avbildet på mosaikken.

Den ledende arkeologen Emre Çayır kaller mosaikken et enestående mesterverk.

«Det er den første mosaikken i Tyrkia som har overlevd i sin helhet og som viser dyr som streifet rundt i dette området», sier Çayır til tidsskriftet The Art Newspaper.

Arkeologene har ennå ikke datert mosaikken med sikkerhet, men mener at den stammer fra enten 100- eller 200-tallet.

Den 84^2 store mosaikken prydet isannsynligvis huset til en romersk embetsmann på den tiden, ifølge forskerne, som antar at mosaikken lå på gulvet i et mottaksrom eller et lignende sted der den kunne imponere besøkende.

Mosaikkgulvet ligger bare en halv meter under bakken, og arkeologene anser det som et mirakel at det har overlevd intakt så lenge.

Utgravningene viser at dette sannsynligvis skyldes at mosaikken en gang var dekket av et sammenrast tretak.

Egyptisk trollmanns gravkammer funnet

Gravkammerets eiermann hadde titler som «Palassets sjefslege» og «Prest og magiker for gudinnen Selket». Han har sannsynligvis sørget for å holde en aldrende farao i live.

Allerede i 2022 begynte utgravningen av de mange egyptiske embetsmennene som lå begravd i nærheten av farao Pepi 2. og hans koner.

MINISTRY OF TOURISM AND ANTIQUITIES

EGYPTERE

En gruppe franske og sveitsiske arkeologer har gjort et viktig funn ved det eldgamle gravstedet Saqqara utenfor Memfis i Egypt.

De har avdekket en rikt utsmykket grav etter en av kongefamiliens personlige leger som tjente under den store faraoen Pepi 2.

Legen Teti Neb Fu hadde imidlertid mange roller, og graven gir et innblikk i datidens avanserte medisinske praksis og avslører hvordan vitenskap og magi var nært forbundet i det gamle Egypt.

Ifølge den egyptiske historikeren og presten Manetho regjerte Pepi 2. fra 2246-2152 f.Kr. i Det gamle riket i Egypt. Hans regjeringstid på 94 år er fortsatt verdensrekord, selv om tallet har blitt trukket i tvil av senere historikere.

Faraoens høye alder har utvilsomt sammenheng med den medisinske behandlingen han fikk. Teti Neb Fu må ha vært en nøkkelperson her, og han hadde titler som «palassets sjefslege», «prest og magiker for gudinnen Selket» og «den store tannlegen».

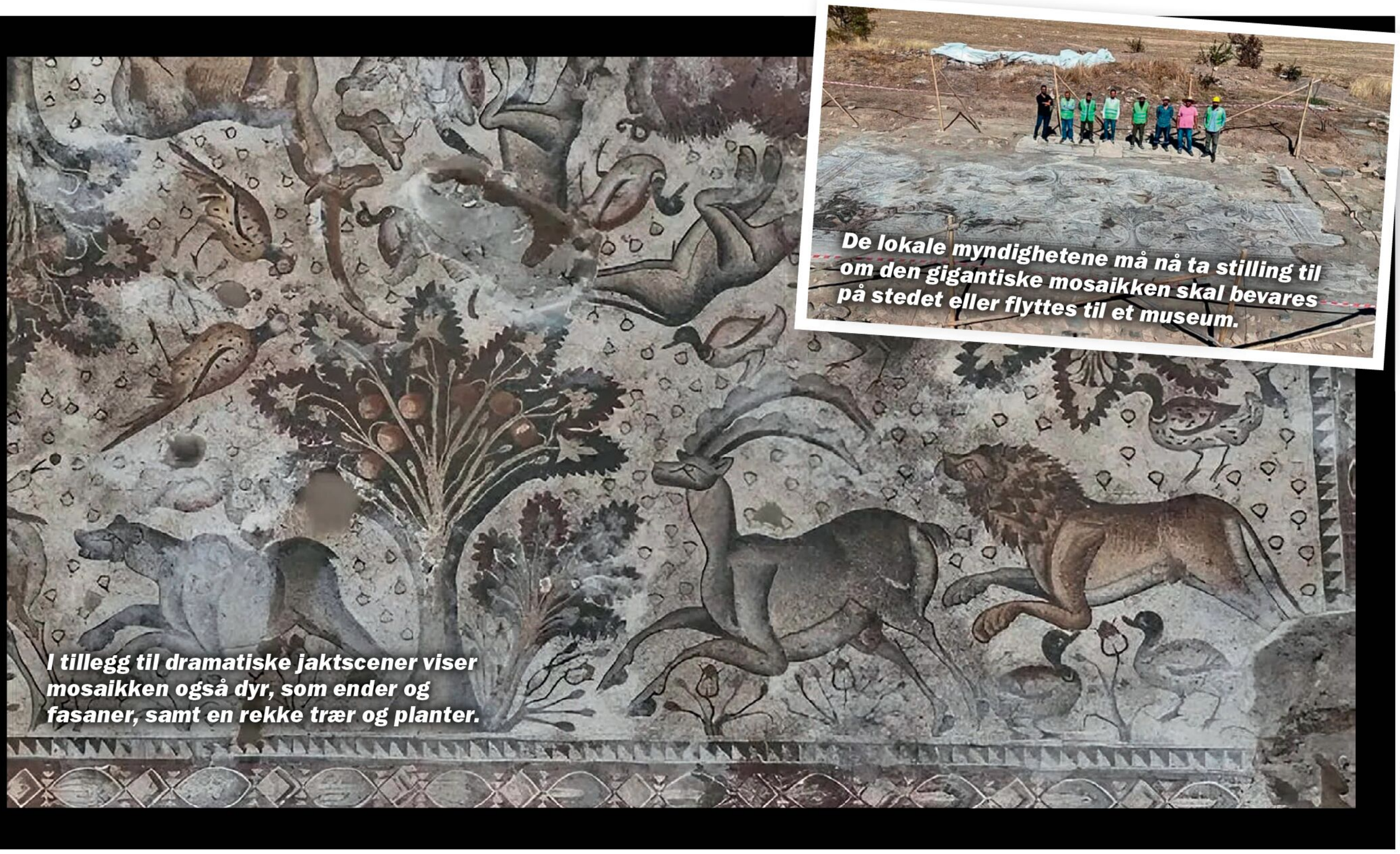
Titlene gjenspeilte hans ekspertise innen både medisin og magi. Som sjefslege kan han ha spilt en rolle i utviklingen av det gamle rikets innovative kirurgiske metoder.

Selket var også gudinne for giftige dyr, og graven tyder på at Teti Neb Fu var ekspert på å behandle slangebitt.

Graven er bygget av leirstein og dekorert med vakre utskjæringer, malte vegger og inskripsjoner som skildrer Teti Neb Fus liv og bragder.

Den inneholder bl.a. en falsk dør med detaljerte graveringer som symboliserer forbindelsen mellom de levende og de døde.

Ifølge Dr. Philippe Collombert, leder for utgravningen, ble graven sannsynligvis plyndret i oldtiden, men veggene og mange dekorative elementer er fortsatt intakt.

De lokale myndighetene må nå ta stilling til om den gigantiske mosaikken skal bevares på stedet eller flyttes til et museum.

I tillegg til dramatiske jaktscener viser mosaikken også dyr, som ender og fasaner, samt en rekke trær og planter.

ELAZIG MUSEUM

FLERE NYHETER PÅ SIDE 72

HMS Upholder ***ble den britiske marinens mest suksessrike ubåten under 2. verdenskrig.***

CLAUS LUNAU

Britisk ubåt lammet Rommels felttog i Afrika

Under 2. verdenskrig gjorde ubåter klokt i å unngå krigsskip og heller gå etter lettere mål. Men det ga den britiske kapteinen David Wanklyn blaffen i. Mens britene forsøkte å holde Rommels Afrikakorps borte fra Egypt, slo den dristige ubåtkapteinen til gang på gang.

AV TROELS USSING

David Wanklyn vet at angrepet er risikabelt. Etter ti dager på tokt i Middelhavet har ubåten hans, *HMS Upholder*, bare to torpedoer igjen da et fristende mål plutselig dukker opp.

Den 24. mai 1941 ser han fire store italienske troppetransportskip på vei mot Nord-Afrika i periskopet sitt. De eskorteres av en jager og tre raske torpedobåter.

Upholders sonarsystem har brutt sammen, så Wanklyn kan ikke lenger angripe i neddykket tilstand. I stedet må han stige opp og ligge på havoverflaten og risikere at fienden får øye på ubåten. Ved hjelp av kikkert og instinktene sine vil Wanklyn forsøke å avfyre de siste torpedoene på det helt riktige tidspunktet.

Derfor seiler *Upholder* faretruende nær konvoien før Wanklyn bestemmer seg for å sikte på *Conte Rosso*, som har 2700 italienske soldater om bord.

«Fyr løs nummer én, fyr løs nummer fire!» beordrer Wanklyn. Torpedoene suser gjennom vannet, men i den rolige sjøen skaper de hver sin bølge som konvoiens utkikksposter får øye på i den nedgående solen. Det avfyres en varslingsrakett – italienerne slår alarm.

U.S. STATES NAVY

Upholder var utstyrt med 10 torpedoer som skjøt gjennom vannet i opptil 45 knop – 84 km/t. Hver torpedo inneholdt over 300 kg sprengstoff.

Mannskapet på *Upholders* rekker ikke å se om torpedoene treffer, for plutselig er jegeren forvandlet til jaget vilt.

De fiendtlige krigsskipene endrer kurs og seiler rett mot ubåten. De neste timene vil britenes eneste beskyttelse mot den visse død være listige manøvrer og flaks. De 30 besetningsmedlemmene må sette sin lit til at Storbritannias dyktigste ubåtkaptein – David Wanklyn – kan få dem trygt gjennom regnet av dypvannsbomber.

Ubåtmannskaper lever bare ett år

Den britiske marinens ubåter var blant de farligste stedene å være under 2. verdenskrig. Få mannskaper overlevde mer enn ett år.

Likevel var David Wanklyn ukuelig optimist da han satte seil fra England med kurs for Middelhavet i desember 1940.

Wanklyn hadde tjenestegjort i Royal Navys ubåtstyrke siden Hitler kom til makten i 1933,

> **«Du hørte ham aldri kjefte på noen. Han hevet aldri stemmen.»**
>
> Besetningsmedlem om den knusende rolige Wanklyn.

og selv om han ifølge søsteren var 188 centimeter høy og hadde «fingre som to bananklaser», følte han seg hjemme i ubåtens trange ganger.

En styrmann som tjenestegjorde under Wanklyn, berømmet spesielt hans ro:

«Han fikk aldri panikk. Jeg så ham aldri styrte gjennom båten, slik enkelte gjorde når noe gikk galt. Du hørte ham aldri kjefte på noen. Han hevet aldri stemmen. Noen kalte ham 'den vennlige kjempen'.» ▶

Wanklyn ble kaptein mot alle odds

Til tross for at han var fargeblind, ble David Wanklyn innrullert i Royal Navy. Han hadde senket den første fienden allerede før han ble forflyttet til Middelhavet.

Da David Wanklyn var fem år, begynte han å drømme om en karriere i den britiske marinen, Royal Navy – i likhet med onkelen, som hadde hatt kommandoen over en jager under 1. verdenskrig.

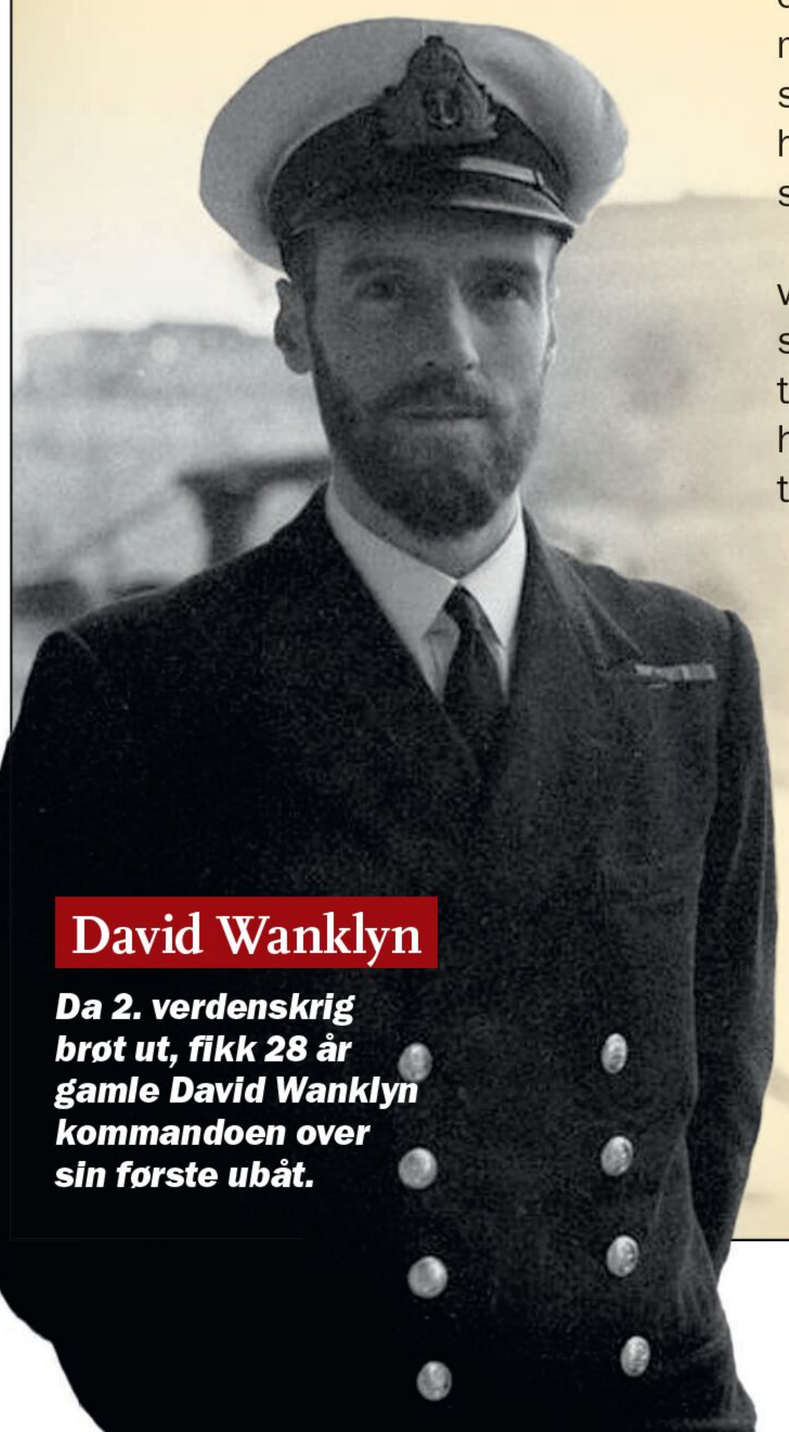
Men da Wanklyn søkte seg til marinen som 14-åring, oppdaget legene at han var fargeblind.

I en verden full av flagg og signaler var det et handikapp som kunne ødelegge en karriere. Heldigvis for Wanklyn var marinelegen en tålmodig herre som, i stedet for å gi tenåringen sparken, lærte ham å skille mellom det han så og det som var et medfødt synsbedrag.

Wanklyn ble godtatt, og selv om han var sjenert av natur og litt av en einstøing, endte han opp som ubåtkaptein. Da 2. verdenskrig brøt ut, senket han en tysk antiubåt-tråler utenfor kysten av Nederland.

Wanklyn nøt sine menns respekt fordi han aldri gjorde forskjell på folk. I bryllupet hans på Malta deltok hele ubåtmannskapet, selv om offiserer normalt ikke menget seg med de underordnede.

«Han kom faktisk bedre overens med oss enn med offiserene. Det var denne naturligheten som gjorde ham så populær», forklarte kona til en av Wanklyns menige senere.

PIEMAGS/WW2ARCHIVE/ALAMY/IMAGESELECT

David Wanklyn

Da 2. verdenskrig brøt ut, fikk 28 år gamle David Wanklyn kommandoen over sin første ubåt.

Ubåtene på Malta skulle sulte ut Rommel

Hvis Storbritannia skulle beholde kontrollen over Suezkanalen, måtte det tyske Afrikakorpset avskjæres fra forsyninger. Fra Malta angrep fly, ubåter og krigsskip gjentatte ganger Rommels forsyningslinjer.

I juni 1940 gikk Italia inn i 2. verdenskrig på tysk side. Tre måneder senere ga den italienske diktatoren Benito Mussolini sine styrker ordre om å invadere Egypt og ta Suezkanalen.

Offensiven brøt imidlertid raskt sammen, og i februar 1941 ble 130 000 italienske soldater omringet av britene og tatt til fange. Hitler skyndte seg å sende 33 000 tyskere under ledelse av den listige generalen Erwin Rommel til Libya for å stabilisere fronten – og dermed var det tyske Afrikakorpset født.

Sammen med titusener av italienske soldater tvang Rommel britene på defensiven. Snart bølget kampene frem og tilbake ved havnebyen Tobruk.

Forsyninger til Rommels styrker ble sendt i konvoi fra de italienske havnene i Napoli og Taranto. Lasteskip med ammunisjon, drivstoff og pansrede kjøretøyer ble eskortert hele veien av krigsskip og jagerfly. Derfor ble de britiske ubåtene så viktige.

Innsatsen til kaptein Wanklyn og hans kolleger fikk avgjørende betydning for at Afrikakorpset aldri nådde frem til Suezkanalen og kunne nærme seg oljefeltene i Midtøsten derfra.

I Nord-Afrika ble Rommel kjent som «ørkenreven» fordi han gang på gang overrasket britene med sine offensiver.

SHUTTERSTOCK/S. EVERETT COLLECTION

Maltas mange naturlige havner gjorde den britiske kolonien til en velegnet base for ubåtkrigen mot Italia og Tyskland.

PIEMAGS/IMAGESELECT

Wanklyns dristigste angrep holdt på å gå galt

HMS Upholder angrep tre store italienske troppeskip 18. september 1941. Seks jagere beskyttet konvoien, men Wanklyn klarte likevel å komme på skuddhold.

Det var nervepirrende og livsfarlig å angripe fiendens konvoier.
PIEMAGS/ALAMY/IMAGESELECT

▶ Som kaptein på *Upholder* – en av marinens nye ubåter – fikk Wanklyn i oppdrag å slåss mot Nazi-Tyskland og Italia i Middelhavet. Da *Upholder* nådde Malta 14. januar 1941, var alle mann i sving for å hindre aksemaktenes troppetransporter og forsyningsskip i å nå frem til Libya.

Herfra gikk italienske styrker til angrep på Egypt, der britiske soldater forsøkte å forhindre at de nådde Suezkanalen. Wanklyns første tokt gikk til Tripoli, som mottok hovedtyngden av forsyningene til invasjonsstyrken.

Upholder var utstyrt med en tidlig sonar som ble kalt asdic og kunne oppdage fienden mens ubåten lå beskyttet under havoverflaten. Asdic-senderen sendte ut lydbølger under vann, og hvis lyden traff noe – f.eks. skroget på et skip – sendte den et ekko tilbake i form av en ping-lyd.

Ved å måle tiden mellom lyden som ble sendt ut og ekkoet som kom tilbake, kunne asdic-operatøren beregne avstanden.

Til tross for den banebrytende teknologien ble Wanklyns første angrep en fiasko. Han avfyrte seks torpedoer, men alle suste forbi målet. To dager senere traff han imidlertid blink og skadet det tyske transportskipet *Duisburg*. Jubelen runget over hele ubåten.

Men ubåtkapteinen skulle snart erfare at Middelhavet ikke var noen dans på roser.

Strandet tysker leverer suvenirer

Malta var Royal Navys viktigste base i Middelhavet. Den lille britiske kolonien lå midt i aksemaktenes forsyningsrute, så mellom Sicilia og Libya vrimlet det av fiendtlige konvoier. Kort tid etter Wanklyns ankomst beordret Hitler general Rommel og Afrikakorpset til Nord-Afrika for å redde italienerne, som var på retrett.

Rommel snudde krigslykken, og i april 1941 nærmet tyske panserstyrker seg Egypt. Fremrykningen krevde store mengder drivstoff, ammunisjon og mat – og Wanklyn ville gjøre alt han kunne for at ikke noe av dette kom frem.

Den 25. april oppdaget han et italiensk lasteskip som seilte uten eskorte utenfor Tunisia.

Han senket det. I løpet av en uke sendte han ytterligere tre skip til bunns med torpedoer før han oppdaget det tyske fraktskipet *Arta* som lå strandet på en sandbanke.

Etter mørkets frembrudd våget han seg nærmere i oppdykket tilstand. Oppdraget var farlig, for ubåten risikerte også å gå på grunn på en sandbanke eller å bli angrepet på grunt vann der den ikke kunne dykke ned i sikkerhet.

Arta virket forlatt, og Wanklyn bestemte seg for å sende et bordingsteam bevæpnet med maskingeværer om bord. Her fant de lastebiler, biler og motorsykler til Afrikakorpset.

«Det var ganske mange tyske soldater om bord, og det luktet ganske stramt av dem», fortalte løytnant Crawford, som ledet bordingen og fant de døde tyskerne. Fienden hadde omkommet under et angrep på konvoien. Resten var blitt evakuert i all hast.

> **«Det var ganske mange tyske soldater om bord, og det luktet ganske stramt av dem».**
>
> Løytnant fra Upholder da han border et tysk skip

Løytnanten la ut sprengstoff, og på trygg avstand kunne mannskapet nyte synet av det tyske skipet som lyste opp som et gigantisk bål i den mørke natten. Da *Upholder* kom tilbake til basen noen dager senere, sørget ubåtkapteinen for oppmuntring til de hardt prøvede soldatene og de sivile på Malta.

«Wanklyn fikk alle mann på dekk til å bære tyske hjelmer – suvenirer fra *Arta* – og det tyske flagget blafret under vårt eget», fortalte løytnant Crawford senere.

De skipene Wanklyn hadde senket, var på til sammen 19 000 tonn, noe som gjorde ham kvalifisert til en utmerkelse.

«Jeg har omsider blitt innstilt til en orden – så jeg håper», skrev Wanklyn hjem til sin kone og deres ett år gamle sønn. Kort tid etter mottok han *Distinguished Service Order*, og etter fem senkninger ble han også hedret med tittelen «ubåt-ess».

Wanklyn senker en gigant

Under angrepet 24. mai 1941 fikk Wanklyn øye på det 18 000 tonn tunge troppetransportskipet *Conte Rosso* og avfyrte to torpedoer mot fartøyet. Men asdicen hans var defekt, så Wanklyn oppdaget ikke i tide at en italiensk jager befant seg bare noen hundre meter unna.

Da torpedoene rev opp *Conte Rosso*,

måtte *Upholder* dykke i all hast. Nede på 50 meters dyp holdt britene pusten mens de ventet på at den første dypvannsbomben skulle falle. Dypvannsbomber var krigsskipenes beste våpen mot ubåter. De italienske jagerne hadde som regel 30 av dem, hver med 50 eller 100 kg sprengstoff.

De tønneformede bombene ble sluppet i klynger og eksploderte på en forhåndsbestemt dybde. Hvis de detonerte nærmere enn 10 meter fra ubåtens tynne skrog, ville konsekvensene for Wanklyn og hans menn være fatale.

Etter hvert som lyden av den italienske jagerens propell kom stadig nærmere, økte nervøsiteten om bord på *Upholder*.

«Det var helt stille i ubåten. Da propellen var rett over oss, bøyde de fleste av oss ubevisst knærne og satte seg på huk mens vi ventet på den neste strømmen av dypvannsbomber», mintes løytnant Crawford.

Alt ristet hver gang en bombe gikk av, og trykket fikk skroget til å knake og glass til å splintres inne i ubåten.

«Vi hadde opplevd dypvannsbomber før, men aldri så massivt og så tett på», fortalte Crawford.

FOTOARCHIV FÜR ZEITGESCHICHTE/AKG-IMAGES

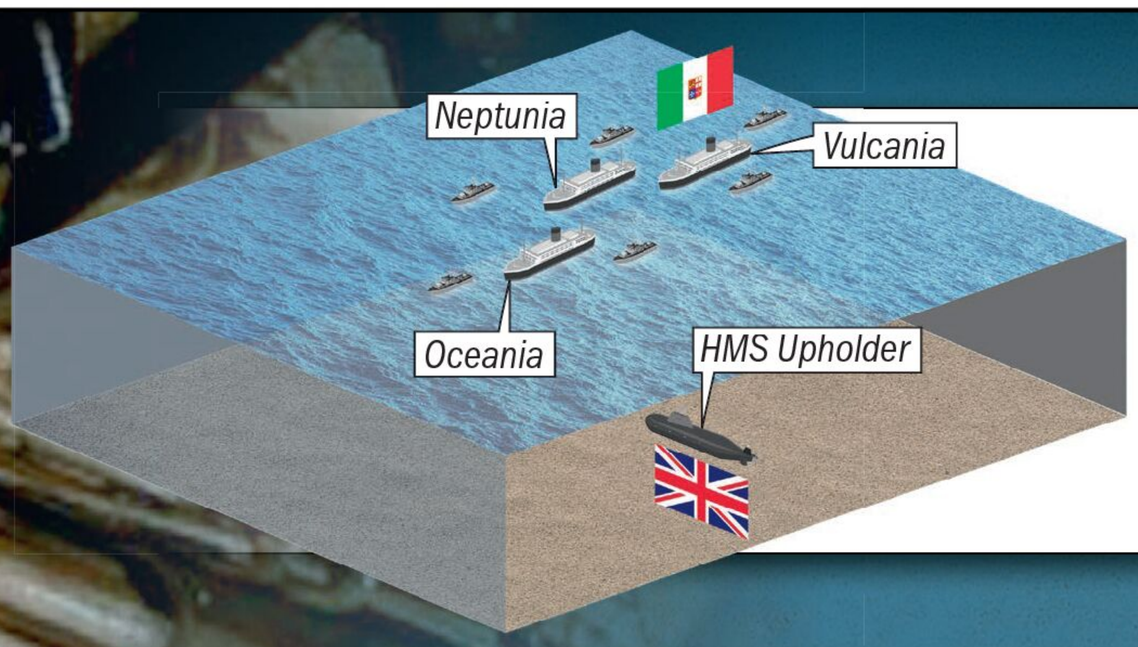
Italia sendte over 350 000 soldater og tusenvis av kjøretøyer til Nord-Afrika mellom 1940 og 1943.

Uten asdic kunne ikke ubåten peile seg inn på hvor de andre krigsskipene i konvoien befant seg, så Wanklyn måtte trekke veksler på sin erfaring som sjømann og følge sine instinkter for å unnslippe faren.

«Han sto i hjørnet og strøk seg i skjegget mens han rolig ga styrmannen ordre om å styre den ene eller den andre veien – og det var nettopp denne evnen til å berolige oss som imponerte karene mer enn noe annet», mintes løytnant Crawford.

Dypvannsbomber ryster ubåten

Ubåtbesetninger var trenet til ikke å få klaustrofobi under beskytning – likevel ble ▶

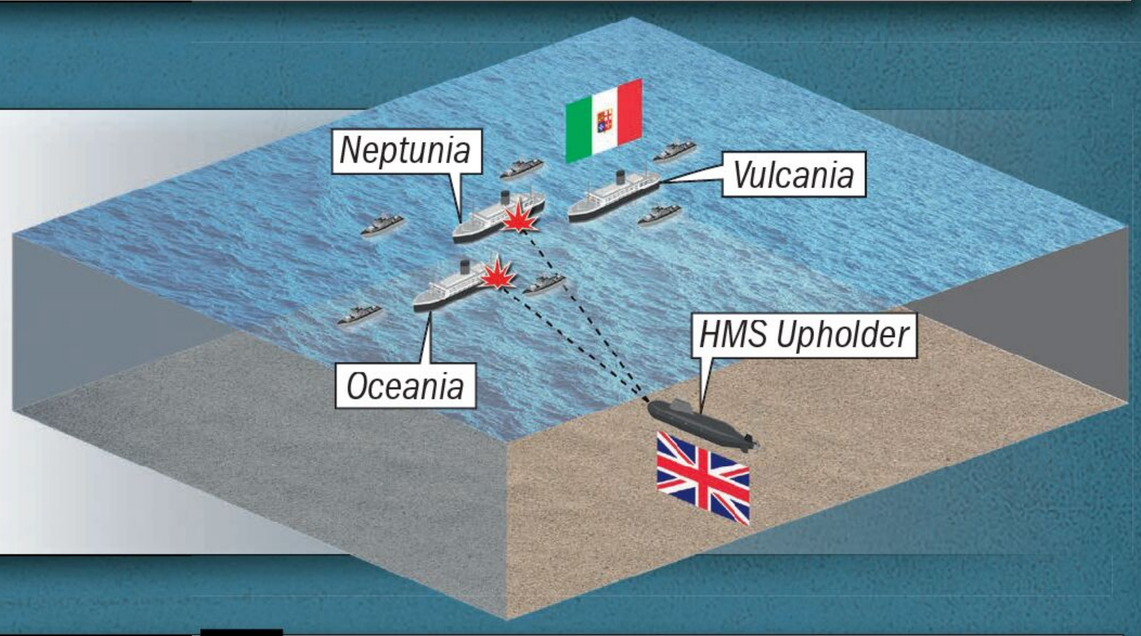

1 Konvoi på vei mot Afrika

Wanklyn klarer ikke å redusere avstanden til den raske italienske konvoien, men heldigvis seiler den på tvers av *Upholder*. Kursen gir ham gode sjanser til å treffe hvis han får avfyrt torpedoene sine på riktig tidspunkt. Hvis han sprer dem riktig, er det ikke mange mellomrom mellom skipene, og torpedoene vil treffe minst ett skrog.

2 Wanklyn må ty til hoderegning

Instrumentene på Upholder er i stykker, så i utregningene sine må Wanklyn anslå konvoiens fart og avstand og ta høyde for at ubåten gynger i bølgene. Da Upholder ligger på havoverflaten, utnytter Wanklyn at bølgene flytter ubåtens baug fra side til side. Dermed kan han spre torpedoene sine. Fem minutter senere eksploderer de og senker Neptunia. Propellen på Oceania blir skadet.

3 Jager angriper Upholder

Italienerne har ennå ikke oppdaget *Upholder*. Ubåten dykker ned til 20 meters dyp for å lade om før den går opp til overflaten igjen. Her blir den angrepet av en italiensk jager som forsøker å seile inn i britene. Wanklyn dykker raskt under både jageren og *Oceania*. Fra motsatt side senker han det store troppetransportskipet med nesten 6000 soldater om bord.

MINORU SUZUKI & ALEXZEL/SHUTTERSTOCK & HISTORIE

Ingen senket flere fiender enn Wanklyn

David Wanklyn var britenes mest suksessrike ubåtkaptein. På sine 25 tokt i Middelhavet senket eller ødela han 24 fiendtlige fartøyer.

Forsyningsskip ble senket på rekke og rad

Wanklyn senket 11 lasteskip og tre tankskip mellom julen 1940 og april 1942. Dessuten føyde han en tråler til CV-en sin. Først beordret han de italienske fiskerne i livbåten deres, deretter senket han tråleren med dekkskanonen sin.

DUCU59US/SHUTTERSTOCK

Krigsskip var farlige, men ettertraktede mål

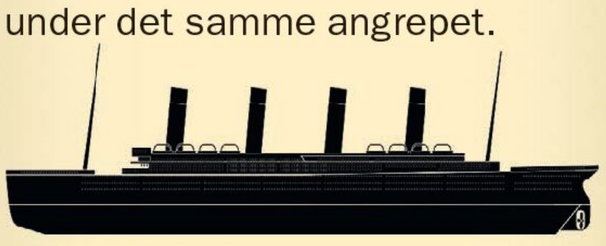
Wanklyn senket en jager og skadet en annen. I juli 1941 angrep han også den lette italienske krysseren *Garibaldi* med en torpedo slik at skipet måtte ligge på verft i flere måneder.

DERGRIZA/SHUTTERSTOCK

Troppetransporter havnet på havbunnen

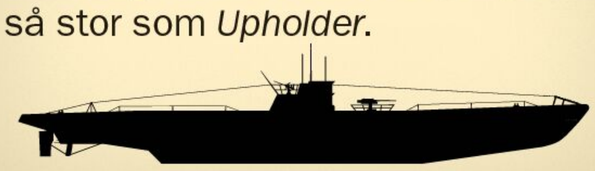
Wanklyn klarte å senke tre store italienske passasjerskip med soldater om bord. Skipene *Oceania* og *Neptunia* ble ødelagt under det samme angrepet.

ALEX WOLF/SHUTTERSTOCK

Wanklyn fikk også ubåter i siktet

Wanklyn sendte hele tre italienske ubåter til bunns. Hver gang slo han til mens de var på overflaten. Den ene var den splitter nye ubåten *Ammiraglio Saint-Bon*, tre ganger så stor som *Upholder*.

JOHN VECTOR/SHUTTERSTOCK

▶ presset for stort for en av karene om bord. Han løp i panikk bort til luken som førte opp til ubåttårnet. Men før han rakk å åpne den, ble han overmannet av andre som holdt ham fast til panikkanfallet gikk over.

Minst 37 dypvannsbomber detonerte rundt *Upholder*, men både ubåten og mannskapet overlevde, og to timer senere ga jagerne opp jakten.

Omsider kunne ubåtmannskapet gratulere hverandre med å ha senket sitt hittil største skip i Middelhavet. 1297 fiendtlige soldater gikk tapt, og det var Italias verste tap til sjøs under hele krigen. Nok en gang hadde Wanklyn bidratt til å svekke Rommels styrker i Afrika.

Men ifølge løytnant Crawford tok kapteinen senkingen av *Conte Rosso* og den vellykkede flukten med stor ro:

«Han var ikke typen som hoppet av glede. Da faren var over, bestilte han bare en kanne te.»

Wanklyn ble senere tildelt Victoriakorset – den høyeste utmerkelsen en britisk soldat kunne få.

Ubåtlivet går på helsen løs

Etter hendelsen med det panikkslagne besetningsmedlemmet fikk Wanklyn ham diskret overført til andre oppgaver. Kapteinen fornemmet at flere av hans trofaste menn også trengte en lengre permisjon. På seks måneder hadde bare seks av *Upholders* besetningsmedlemmer blitt erstattet av nye krefter.

«Hvile synes å være svært nødvendig før det varme været setter inn – for å bygge opp mannskapets generelle helse og for å lege noen av de frynsete nervene», skrev Wanklyn til sine overordnede.

Livet i en ubåt var opprivende. For å unngå fiendtlige patruljefly holdt *Upholder* seg neddykket om dagen og kom bare opp til overflaten om natten. Når mannskapet levde i mørket i flere uker i strekk, tæret det på helsen. Det samme gjorde mangelen på mosjon og den ensformige kosten, som ofte bare besto av hermetikk.

De dårlige sanitære forholdene førte til at mannskapet på den fuktige og illeluktende ubåten smittet hverandre med alt fra diaré til forkjølelse. Stress var imidlertid ubåtbesetningens verste fiende, og de lange, farlige toktene tæret på nervene.

I juni 1941 fikk mannskapet på *Upholder* endelig innvilget orlov, men rekreasjonen på Malta var bare en smule bedre enn livet til sjøs. Kolonien var under beleiring og ble i gjennomsnitt utsatt for fire italienske og tyske bombeangrep hver dag.

Når flyalarmen gikk, måtte de britiske ubåtene dykke ned på bunnen av den dype naturhavnen for å unngå beskytning, men det var ikke alltid de klarte å komme i sikkerhet i tide. Ved en anledning ble to ubåter nær *Upholder* truffet av bomber.

«Det var et forferdelig syn. Jeg var en av dem som måtte dra likene ut. De var mer eller mindre sprengt i stykker. Vi følte oss syke alle mann», mintes et besetningsmedlem fra *Upholder*.

Angrep gjør Hitler rasende

I løpet av 1941 hadde britene knekket den italienske marinens koder, så i midten av september kunne Wanklyn styre ubåten sin mot en fiendtlig konvoi bestående av tre store troppetransportskip.

De mange tusen italienske soldatene var på vei til Nord-Afrika for å hjelpe Rommel med å innta den beleirede havnebyen Tobruk, der britene holdt stand.

«Vi har en vanskelig oppgave foran oss denne gangen – det er en stor troppetransport fra Napoli til Libya, og dere vet hvordan hæren vår sliter med det akkurat nå. Vi må for enhver pris stoppe skipene», fortalte Wanklyn mannskapet sitt før han stakk til sjøs sammen med tre andre britiske ubåter.

Nær Tripoli spredte ubåtene seg for å dekke så mye av havet som mulig. *Upholders* kompass gikk i stykker, og høye bølger forverret sjansene for bytte ytterligere.

Midt på natten 18. september dukket de tre store italienske troppetransportskipene *Oceania*, *Neptunia* og *Vulcania* opp i måneskinnet. Rundt dem svermet seks jagere. En så godt beskyttet konvoi kunne bare angripes på flere kilometers hold.

Ved hjelp av nattkikkerter beregnet mannskapet fiendens kurs, fart og avstand til målet.

Wanklyn avfyrte fire torpedoer, og en av dem eksploderte mot *Oceanias* propeller. Sekunder senere steg en lysstråle opp fra *Neptunia*, som straks begynte å synke.

Upholder gjemte seg i dypet i en halv time og ladet nye torpedoer i rørene før Wanklyn beordret ubåten opp til overflaten igjen for å gjøre det av med *Oceania*.

Plutselig dukket en italiensk jager opp foran ubåten, og Wanklyn måtte dykke under den for å unngå en kollisjon.

Dristig seilte han rett under *Oceania* og

«Han var ikke typen som hoppet av glede. Da faren var over, bestilte han bare en kanne te.»

Løytnant Crawford om kaptein Wanklyn

IMPERIAL WAR MUSEUMS/WIKIMEDIA COMMONS

Upholder *var en britisk ubåt i U-klassen. Det lille fartøyet var 58 meter langt og trengte bare en besetning på 31 mann.*

dykket ut på motsatt side av konvoien. Med to velplasserte torpedoer sendte han nattens andre skip til bunns.

«*Oceania* fikk kraftig slagside, og på tre minutter forsvant det. Bare vrakrester og skum lå igjen på vannet – et fryktelig syn», skrev en italiener om bord på det eneste troppetransportskipet som slapp uskadd fra angrepet.

Med senkingen av *Oceania* og *Neptunia* hadde Wanklyn nok en gang overgått seg selv. I Tyskland var Hitler rasende over at forsterkninger til Afrikakorpset gang på gang havnet på bunnen av Middelhavet. Den tyske marinens overkommando uttrykte bekymring i sine situasjonsrapporter.

«Nå som før er det farligste britiske våpenet ubåten – spesielt de som har base på Malta. Vi vil snart få en meget alvorlig forsyningskrise», advarte admiralene i september 1941.

Wanklyn slår alt og alle

I november ble løytnant Crawford sendt hjem til England for å utdanne seg til ubåtkaptein. Wanklyn var lei seg over å miste sin dyktige nestkommanderende, men snart føyde han en ny type fartøy til sin imponerende liste over fiender han hadde senket.

Utenfor tuppen av den italienske støvelen fikk han øye på en ubåt som lå intetanende på havoverflaten. På 1500 meters avstand fyrte han av fire torpedoer og traff blink. Etter eksplosjonen seilte *Upholder* gjennom en oljelekkasje – det eneste sporet etter italieneren.

Under Wanklyns dyktige ledelse bidro *Upholder* sterkt til å knuse Rommels Afrikakorps. Britene hadde aldri mer enn 12 ubåter til rådighet i Middelhavet, men i løpet av 1941 og 1942 senket de til sammen 412 000 tonn skip – av dette utgjorde Wanklyns 130 000 tonn nesten en tredjedel! Dermed ble han britenes mest suksessrike ubåtkaptein under hele verdenskrigen.

Sjefen for ubåtflotiljen på Malta visste at han hadde en gullfugl som kunne «forvandle flyktige muligheter til fullkomne suksesser», skrev han om Wanklyn.

Men selv den dyktigste ubåtkaptein levde på lånt tid, og våren 1942 bestemte marinen seg for å sende Wanklyn og *Upholder* hjem til England. Ubåten trengte en tur på verftet, og kapteinen hadde behov for å besøke familien og lade batteriene.

I april la Wanklyn ut på sitt 25. og siste tokt. Etter det skulle han etter planen seile til England. Fem dager senere mistet Royal Navy for alltid kontakten med *HMS Upholder*.

LES MER OM WANKLYNS BRAGDER

- Jim Allaway: **Hero of the Upholder – The Story of Lieutenant Commander M.D. Wanklyn**, Airlife, 1991
- G.W.G.: **Simpson: Periscope view – A professional autobiography**, Macmillan, 1972

HMS Upholder forsvant sporløst i dypet

I dag vet ingen med sikkerhet hva som skjedde med Wanklyn og mannskapet. Under en patrulje 14. april 1942 mistet marinen kontakten med ubåten.

Sammen med to andre britiske ubåter lå *Upholder* på lur utenfor den libyske havnebyen Tripoli da ubåten forsvant. Da de andre forsøkte å få kontakt med Wanklyn 14. og 15. april, var signalet dødt.

I dag regner historikere det som mest sannsynlig at *Upholder* ble senket av dypvannsbomber fra den italienske torpedobåten *Pegaso*. Rapporter fra den italienske marinen forteller at *Pegaso* cirka kl. 16.30 den 14. april oppdaget og angrep en ubåt nordøst for Tripoli. Det italienske skipet fant imidlertid aldri noen vrakrester, ettersom torpedobåten raskt måtte slutte seg til konvoien den eskorterte.

Men *Upholders* forsvinning kan også ha vært et resultat av beskytning fra fire tyske jagerfly som samme dag angrep en ubåt utenfor Tripoli. Wanklyn og mannskapet hans kan også ha mistet livet i et undersjøisk minefelt.

Vraket av *Upholder* er aldri blitt funnet, så mannskapets skjebne er ikke klarlagt. Det eneste man med sikkerhet kan si, er at britene den 14. april 1942 mistet sin beste kaptein og ubåt under hele 2. verdenskrig.

«Skipet og mannskapet er borte, men dets eksempel og inspirasjon lever videre», skrev admiralitetet da tapet av *Upholder* ble offentliggjort.

Dypvannsbomber var ubåtenes skrekk. De forårsaket en voldsom undervannseksplosjon som rev hull i ubåtenes spinkle skrog.
LIBRARY OF CONGRESS

Orson Welles på et pressebilde for debutfilmen «Citizen Kane», der han spiller hovedrollen som Charles Foster Kane.

CINEMA PUBLISHERS COLLECTION/IMAGESELECT

Orson Welles

Mannen bak verdens beste film ble knust av Hollywood

«Citizen Kane» kåres rutinemessig til verdens beste film. Orson Welles' debutfilm burde ha åpnet alle dører, men Hollywood ville det annerledes. Men da mulighetene i USA døde ut, åpnet et nytt kontinent sine armer for ham.

AV ANDREAS EBBESEN JENSEN

«Jeg begynte på toppen og jobbet meg nedover.» Det sier den amerikanske regissøren og skuespilleren Orson Welles i dokumentarfilmen «F for Fake» fra 1974 – den siste filmen han fullførte før sin død. Det er vanskelig å være uenig i det utsagnet.

Orson Welles begynte sin karriere i Hollywood med brask og bram. Bare 25 år gammel debuterte han med «Citizen Kane» – et lynnedslag av et mesterverk som revolusjonerte filmmediet og flere ganger er blitt kåret til verdens beste film.

Men Orson Welles kom raskt ned på jorden igjen. Der han hadde fått helt frie tøyler til å lage «Citizen Kane», ble han bundet på hender og føtter resten av karrieren når han jobbet for amerikanske filmselskaper.

Filmene hans ble skamklippet, pengekassene smalt igjen – og Orson Welles gikk fra *wonderkind* til *enfant terrible* fordi han ikke ville spille etter Hollywoods regler.

«Det eneste jeg er god til, er å lage mine egne ting. Jeg er ikke særlig god til å gjøre det Hollywood vil ha», brummet Orson Welles sent i livet, da badevekten viste 140 kilo og bankkontoen var i minus.

Til tross for sin kompromissløse kunst – eller kanskje nettopp på grunn av den – står Orson Welles i dag som en av de største filmskaperne gjennom tidene.

Det evige vidunderbarn

Orson Welles ble født 6. mai 1915 i Kenosha, Wisconsin, og flyttet til Chicago med moren da han var fire år gammel, da foreldrene skilte seg.

Allerede som barn var Orson Welles noe helt spesielt.

Han var dyktig til å spille piano og fiolin, formidabel til å male og tegne, og velbevandret i verkene til både filosofen Friedrich Nietzsche og dramatikeren William Shakespeare.

«Fra det øyeblikket jeg var i stand til å høre noe som helst, fortalte folk meg hvor unik jeg var», har Orson Welles sagt.

«Boy wonder», vidunderbarnet, ble Orson Welles kalt, og navnet ble hengende ved ham resten av livet.

Moren døde av sykdom da Orson Welles var bare ni år gammel. Og da hans fordrukne far døde seks år senere, i 1930, var den nå 15 år gamle Welles plutselig foreldreløs.

Foreldrenes venn, legen Maurice Bernstein, ble Orson Welles' verge, men kunsten kalte, og 16 år gammel reiste han til Irland med lerret og pensler under armen for å slå gjennom som maler.

Det var imidlertid på de skrå bredder at den unge Orson Welles fant sitt kunstneriske fotfeste.

La grunnlaget for sin karriere i teateret

Den 13. oktober 1931 debuterte Orson Welles på Gate Theatre i Dublin som hertug Karl Alexander av Württemberg i en teateroppsetting av romanen «Jøden Süss» (1925).

Etter noen år i Irland vendte Orson Welles tilbake til USA, og i november 1934 fikk den 19 år gamle skuespilleren sin første rolle i Romeo & Julie på Broadway i New York City (i rollen som Tybalt).

I løpet av få år etablerte Orson Welles ikke bare sitt navn som en av teaterscenens mest interessante skuespillere, men også som en visjonær og kontroversiell teaterregissør. Mest kjent er kanskje hans radikale gjendiktning av Shakespeares «Macbeth».

I Orson Welles' hender ble handlingen flyttet fra Skottland til en fiktiv, Haiti-lignende øy i Karibia. «Voodoo Macbeth» ble stykket også kjent som. Det 150 mann store ensemblet på scenen besto utelukkende av svarte menn og kvinner – og bare fire av dem var profesjonelle skuespillere.

I 1937 etablerte Orson Welles Mercury Theatre sammen med produsenten John Houseman. Teaterets første produksjon var en vellykket oppsetting av Shakespeares «Julius ▶

«Klodenes kamp»: Massehysteri i mediene

Orson Welles' radioversjon av «Klodenes kamp» skapte redsel i USA, sies det. I virkeligheten var historien om massehysteri et forsøk på å diskreditere radiomediet.

Da Orson Welles sendte H.G. Wells' «Klodenes kamp» som en serie realistiske nyhetsreportasjer på CBS-radioen i 1938, skapte det panikk over hele USA.

Radiolyttere som hadde gått på Welles' bløff, flyktet i hopetall fra New Jersey og New York, flere begikk selvmord, og politistasjoner over hele landet ble ringt ned.

Slik lyder i hvert fall legenden. Sannheten er noe annerledes.

Bare to til fire prosent av amerikanerne hadde stilt inn CBS den kvelden «Klodenes kamp» ble sendt som hørespill, og to ganger i løpet av sendingen ble det påpekt at det var et fiktivt hørespill.

Ifølge flere historikere skyldtes den massive mediedekningen at de store avishusene ønsket å diskreditere sin nye konkurrent, radioen.

På den tiden var radioen i ferd med å erstatte avisene som den viktigste kilden til amerikanernes daglige nyheter.

Som historikeren A. Brad Schwartz, forfatter av boken «Broadcast Hysteria» om den legendariske radiosendingen, sa til magasinet The New Yorker i 2015:

«Kaos hersket den kvelden, men bare i nyhetsredaksjoner over hele USA.»

RETRO ADARCHIVES/ALAMY/IMAGESELECT/RADIO MIRROR/PUBLIC DOMAIN

Plakat for filmatiseringen av H.G. Wells' roman (1953). Filmen er ikke halvparten så berømt som Orson Welles' hørespill fra 1938.

Orson Welles som avismogulen Charles Foster Kane i filmen «Citizen Kane». Her driver han valgkamp for å bli guvernør i New York.

Derfor er «Citizen Kane» verdens beste film

Fra 1962 og i 50 år fremover toppet «Citizen Kane» filmkritikernes lister over verdens beste filmer i det prestisjetunge filmmagasinet «Sight and Sound». Her er fire grunner til at filmen regnes som verdens beste.

1. Sprenger fortellingen i biter

Før «Citizen Kane» ble filmene fortalt lineært fra historiens begynnelse til dens slutt. Welles sprengte denne formen i fillebiter med sin debut. Filmen begynner med Kanes død og hans berømte siste ord – «Rosebud». Deretter utfolder portrettet av Kane seg gjennom tilbakeblikk fortalt fra ulike synsvinkler.

2. Revolusjonerte filmklippingen

«Citizen Kane» introduserte avanserte klippeteknikker, blant annet den berømte overlappende montasjestilen der oseaner av tid hoppes over med noen få klipp. I en berømt frokostbordscene der Kane sitter sammen med sin kone, oppløses ekteskapet foran øynene våre gjennom noen få raske klipp som koker flere år ned til noen få minutter.

3. Skapte usett visuell dybde

Fotografen Gregg Toland revolusjonerte sammen med Welles bruken av såkalt dypfokus, der både forgrunn og bakgrunn er skarpt, noe som skaper en helt ny visuell dybde i bildet. Denne teknikken kan man blant annet se i begynnelsen av filmen, der den unge Kane leker i snøen mens foreldrene sitter i stuen og inngår en avtale som kommer til å forandre livet hans.

4. Tok kameratriks til nye høyder

I «Citizen Kane» forvandlet filmmagikeren Orson Welles kameraet til sin tryllestav. I en berømt sekvens glir kameraet i 20 sekunders sammenhengende *tracking shot* gjennom en utendørs lysreklame, for så å dykke ned gjennom et takvindu i en restaurant. I virkeligheten er det klippet underveis, men Welles har skjult klippene med blendende lyn.

SHUTTERSTOCK

Cæsar», som utspilte seg i et fascistisk miljø ikke ulikt det som hadde etablert seg i Italia og Tyskland i disse årene.

Hørespill banet veien til Hollywood

For å finansiere de ambisiøse forestillingene sine kastet Orson Welles seg raskt over et annet medium – radioen. Hans store, dype stemme med en vakker vibrato var som skapt for radioen, og de mange opplesningsjobbene innbrakte ham opptil 1500 dollar i uken.

«En katedral av en stemme», som den britiske teaterkritikeren Kenneth Tynan har beskrevet den.

Da Orson Welles den 30. oktober 1938 sendte en radiodramatisering av H.G. Wells' «Klodenes kamp», der marsboere invaderer jorden, fryktet mange lyttere at dommedag var nær. Sendingen skapte panikk – om enn ikke i den enorme skalaen som mediene raskt blåste det opp til – og gjorde Orson Welles mer berømt enn noen gang før.

Nå våknet også Hollywood, og i august 1939 signerte Orson Welles en spillefilmkontrakt med filmstudioet RKO Pictures.

På den tiden var den amerikanske filmindustrien dominert av fem store studioer, som inkluderte MGM, Paramount, Fox og Warner Bros. i tillegg til RKO Pictures. Hollywoods studiosystem innebar at studioene hadde den kreative kontrollen, sto for produksjon og distribusjon av filmene og eide kinoene. Det var derfor helt uhørt at RKO ga Orson Welles full kreativ kontroll over hans første film.

Etter å ha erobret teateret og radioen med enorm suksess var det 23 år gamle vidunderbarnet klar til å erobre Hollywood.

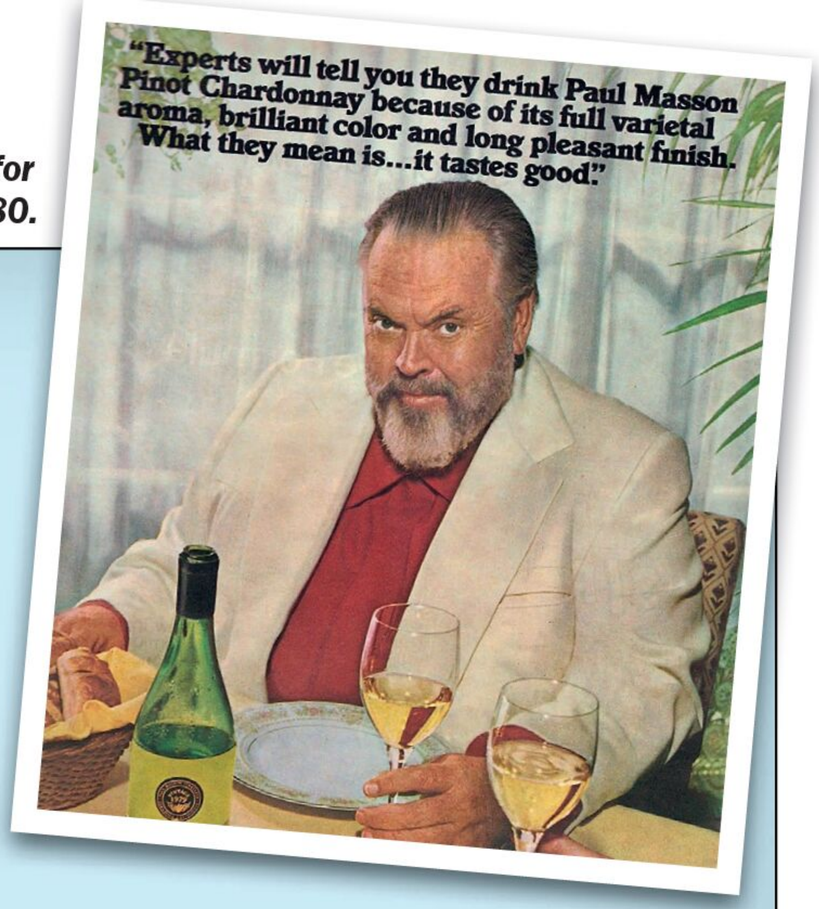
Revolusjonerte filmmediet

Få regissører har satt så dype spor etter seg i filmhistorien som Orson Welles gjorde i 1941 med sin filmdebut «Citizen Kane» – med hjelp av filmfotograf Gregg Toland og manusforfatter Herman J. Mankiewicz.

Filmen, som Orson Welles også spiller hovedrollen i, skildrer livet til den fiktive aviskongen Charles Foster Kane ved hjelp av en fragmentarisk fortellerstil og et lekent bildespråk som fortsatt føles friskt og nyskapende i dag.

Robert Wise, som var filmklipper på «Citizen Kane», husker arbeidet med den kompromissløse Orson Welles med blandede følelser:

«Å jobbe med ham var alltid som en berg-og-dal-bane-tur. Utrolig spennende, stimulerende og vanvittig frustrerende. I det ene øyeblikket kunne han oppføre seg så skandaløst at du hadde lyst til å be ham dra til helvete. Men før du rakk å gjøre det, kom han med en idé som var så genial at du bokstavelig talt mistet munn og mæle. Så du dro aldri. Du ble værende.»

Livsnyteren Welles i en vinreklame for Masson's chardonnay i 1980.

WIKIMEDIA COMMONS

Solgte sjelen sin til høystbydende

Orson Welles solgte seg inn i reklamebransjen for å overleve. Salget av ferdigmat og brettspill økte når han var med. Samtidig forsvant «vidunderbarnets» siste rest av kunstnerisk integritet

Orson Welles hadde aldri vært for fin til å tjene penger på reklame – det gjorde han allerede som helt ung da han slo gjennom i radioen på 1930-tallet.

Men etter hvert som tilbudene om å regissere og spille i filmer ble færre på 1960-tallet og utover, lot Orson Welles seg hyre til stadig flere reklamefilmer for å holde seg flytende økonomisk.

Orson Welles reklamerte for alt fra brennevin og bildekk til engangskameraer og brettspill. Så lenge det var dekning for sjekken, la Welles kropp og stemme til produktene.

«Jeg er i bunn og grunn en kommersiell opportunist», sa Orson Welles.

I 1978 engasjerte den californiske vinprodusenten Paul Masson den fallerte filmskaperen. Orson Welles laget flere reklamefilmer for vinprodusenten og tjente en halv million dollar (i dag rundt to millioner dollar) i året.

Etter tre års samarbeid – i 1981 – sa Paul Masson opp kontrakten med Orson Welles. Selskapet hadde fått nok av filmskaperens oppførsel – han dukket ofte opp beruset på settet.

Til tross for hans uprofesjonelle oppførsel var samarbeidet med Orson Welles en lønnsom forretning for Paul Masson.

Selskapets vinsalg økte angivelig med over 30 prosent i løpet av de tre årene Orson Welles var dets reklamefigur.

«Citizen Kane» fikk gode kritikker og ble nominert til ni Oscar (og vant en statuett for beste manus), men økonomisk ble filmen aldri den suksessen RKO hadde håpet på.

Fiaskoen ved billettlukene skyldtes at filmen ble boikottet av avismogulen William Randolph Hearst, hvis liv «Citizen Kane» mer eller mindre var basert på.

Mangemillionæren Hearst hatet filmen lidenskapelig og forbød alle avisene sine å skrive et eneste ord om den. Mediemogulen skal til og med ha forsøkt å kjøpe originalfilmen fra RKO i den hensikt å brenne den. Mange av topplederne i Hollywood-studioene hadde tette bånd til William Randolph Hearst og saboterte Orson Welles' debutfilm ved å fjerne den fra plakatene på mange kinoer. På den tiden eide de store studioene majoriteten av landets kinoer og kunne derfor bestemme hva som ble vist på det hvite lerretet.

I Europa oppnådde «Citizen Kane» den suksessen som Orson Welles lenge hadde søkt i USA – men det var først etter andre verdenskrig at filmen virkelig tok av.

«Fremveksten av 'Citizen Kane' var en unik begivenhet for vår generasjons cineaster», slo den franske regissøren François Truffaut fast. Truffaut var en av drivkreftene bak *nouvelle vague* på slutten av 1950-tallet – en ny bølge i fransk film der regissøren – auteuren – skulle ha ubegrenset frihet.

Den nye bølgen nådde også USA og førte på slutten av 1960-tallet til et endelig oppgjør med filmstudioenes monopolsystem.

Knust av Hollywoods studiosystem

Oppfølgeren til «Citizen Kane» var periodefilmen «Familien Amberson» (1942), som ble klippet i stykker av RKO uten Orson Welles' samtykke.

Under innspillingen av «Familien Amberson» fikk RKO en ny studiosjef som vektla penger fremfor kreativ frihet. Det nye – uoffisielle – slagordet for studioet var «Showmanship instead of genius» – en åpen krigserklæring mot slike som Orson Welles.

Etter fiaskoen med «Familien Amberson» regisserte Orson Welles bare fire filmer i Hollywood i løpet av de neste 17 årene – med synkende budsjetter og økende innblanding fra studioene.

Ingen av filmene levde opp til potensialet som Orson Welles hadde vist med «Citizen Kane», ifølge produsenter og filmkritikere.

I 1948 flyttet Orson Welles til Europa, hvor han regisserte og spilte i en rekke filmer. Welles ble en omreisende kunstner som aldri bandt seg til ett sted eller én institusjon over lang tid. Han finansierte ofte filmprosjektene sine med pengene han tjente som skuespiller i film og TV.

«Kunstnere skaper sine beste verk når de er unge eller gamle», sa Welles en gang til regissøren Peter Bogdanovich. «Middelalderen er kunstens fiende.» Først i 1958 vendte han tilbake til regissørstolen i Hollywood med «Touch of Evil» («Med alle midler»).

Her leverte han en uforglemmelig prestasjon som den korrupte politimannen Hank Quinlan. Også denne filmen ble klippet i stykker av studioet, men i dag kan den ses i en restaurert tilstand som ligger nærmere Orson Welles' intensjoner.

Gjennom 1960- og 1970-årene regisserte Orson Welles bare noen få filmer – mens utallige av prosjektene hans aldri ble realisert. Hans siste var «F for Fake», som ble ignorert av sin samtid.

Orson Welles døde av hjerteinfarkt den 10. oktober 1985 i sitt hjem i Hollywood Hills – overvektig, forgjeldet og alene. I et av sine siste intervjuer ble han spurt om han angret på noe i livet sitt.

«Jeg har aldri forstått folk som sier at de ikke angrer på noe. Det går over min forstand», sa han. «Jeg angrer på like mange ting som det finnes sandkorn i ørkenen.»«Hva angrer du mest på?» ville intervjueren vite. «At jeg forelsket meg i film.»

LES MER OM ORSON WELLES

- Frank Brady: **Citizen Welles: A Biography of Orson Welles**, The University Press of Kentucky, 2023
- Orson Welles & Peter Bogdanovich: **This is Orson Welles,** HarperCollins, 1992

Orson Welles med sin første kone, filmstjernen Rita Hayworth.

ARCHIVE PHOTOS/GETTY IMAGES

SISTE MÅLTID I POMPEII

Da vulkanen Vesuv begravde den romerske byen Pompeii, forseglet det tykke askelaget ikke bare husene, men også byens mat. Matrestene har gitt arkeologene et viktig innblikk i romersk ernæring – og gitt dem en stor overraskelse.

Det var stor forskjell på fattig og rik i Pompeii. Men undersøkelser av folks ernæring har forbløffet arkeologene.

AKG-IMAGES / PETER CONNOLLY

Det er funnet skåler med alt fra egg til fiken og valnøtter i Pompeii, som ble utslettet i år 79 e.Kr.

AKG-IMAGES / DE AGOSTINI PICTURE LIBRARY, ERICH LESSING / BRIDGEMAN IMAGES

AV NICKY NIELSEN & NIELS-PETER GRANZOW BUSCH

Bakeren i Modestus' bakeri var akkurat ferdig med dagens arbeid i byen Pompeii da han ved middagstid hørte et drønn i det fjerne og kjente bakken riste under føttene. Noen timer tidligere denne sensommerdagen i år 79 e.Kr. hadde bakeren følt en rekke små skjelv. Men dette skjelvet var ikke som andre. Og det ga seg ikke.

Utenfor bakeriet så skrekkslagne innbyggere på at en enorm søyle av vulkansk materiale blåste opp fra Vesuv omtrent 10 km lenger nord. Kort tid etter begynte aske og pimpstein å regne ned over takene i byen.

Bakeren låste i all hast butikken sin – i den tro at han skulle komme tilbake senere. Det gjorde han ikke. Han etterlot 81 brød i bakeriets ovn, dagens siste ladning.

Brødene kom først frem i dagslyset igjen da arkeologen Giuseppe Fiorelli gravde ut Modestus' bakeri i 1862. Funnet av de over 1700 år gamle og sterkt forkullede brødene har fascinert de fleste museumsgjester siden den gang.

Men brød er langt fra den eneste matvaren som er funnet i Pompeii og søsterbyen Herculaneum. Tvert imot har et vell av matfunn fra de to dødsdømte byene gjort at forskerne kan omskrive det vi trodde vi visste om romernes matvarer.

Romerne spiste brød til alt

Rike og fattige romere startet dagen på samme måte – med det solide morgenmåltidet *ientaculum*, som ble servert ved daggry. Måltidet besto hovedsakelig av nybakt brød, ost, egg og honning, men den romerske legen Galen anbefalte også oliven, grønnsaker og litt frukt.

Brød var romernes viktigste næringsmiddel, som folk flest hadde råd til. Av den grunn har arkeologene kartlagt 31 bakerier bare i Pompeii. Bakerne solgte brød fra de tidligste morgentimene, og derfor berømmer den romerske forfatteren Martial dem for deres flid:

«Stå opp! Bakerne selger allerede brød til guttene!»

Til brødet brukte bakerne hvete, bygg, spelt og hirse, som enten ble dyrket på åkrene rundt Pompeii eller importert fra de romerske provinsene, deriblant Egypt.

«Stå opp! Bakerne selger allerede brød til guttene!»

Forfatteren Martial i hyllest til romerske bakere.

Kloakkinnhold avslører de fattiges kosthold

I både Pompeii og Herculaneum, som begge ble begravd i Vesuvs aske, har arkeologene undersøkt kloakkene i fattigkvarterene i de to byene. Matrester i det eldgamle slammet viser at de fattige spiste forbløffende sunt.

BRIDGEMAN IMAGES

Alt godt fra havet

Store mengder fiskebein viser at innbyggerne i Pompeii og Herculaneum fortærte store mengder småfisk fanget nær kysten. Skalldyr som muslinger ble også spist, samt en annen delikatesse: kråkeboller.

MARY EVANS PICTURE LIBRARY

Klovdyr og fjærkre

Kjøtt fra lam, storfe og svin var dyrt, så byens fattige kjøpte gjerne de billige kjøttstykkene. Noe billigere var fjørfekjøtt, som de fattige oftere kjøpte. Funn av eggeskall viser at de også spiste hønseegg.

MAGAL, SITES & PHOTOS LTD./BRIDGEMAN IMAGES

Frukt og grønt

Grønnsaker og frukt ga innbyggerne fiber, vitaminer og antioksidanter. Oliven, fiken, druer, epler og pærer var svært populære. Man spiste også mye bønner og linser med høyt proteininnhold.

Importerte matvarer

Blant funnene i kloakken er også importvarer som saltfisk fra Spania og pepperkorn fra India. Og så var det noe som forbløffet forskerne: et sjiraffbein som kanskje hadde stått på menyen på en kro.

CARLO BOLLO / IMAGESELECT

Alle de fire kornsortene er funnet på bl.a. jordeiendommer som i romertiden lå i Boscoreale, noen kilometer fra Pompeii. I likhet med Pompeii ble disse eiendommene dekket av varm aske under Vesuvs utbrudd, noe som forkullet kornet og bevarte det for ettertiden.

Jordsmonnet nedenfor Vesuvs skråninger var ekstremt fruktbart. Derfor lå det mange gårder i det åpne landskapet, der de hovedsakelig dyrket druer til vin. Arkeologene anslår at gårdene i området produserte opptil 100 millioner liter vin i året.

Undersøkelser av forkullede røtter og frø gravd ut i og rundt Pompeii og Herculaneum viser imidlertid at det også ble dyrket purre, løk og bønner her.

Ca. 30 prosent av husene i Pompeii hadde også egne hager der innbyggerne dyrket frukt og grønnsaker. Utgravninger viser at de også dyrket fiken, oliven, hasselnøtter og kirsebær i hagene.

Når solen stod høyest på himmelen, nøt de fleste innbyggerne *prandium*, som på mange måter minnet om frokost. Måltidet var lett og ble ofte inntatt i uformelle omgivelser – en romersk *arbeidslunsj*.

Spis som romerne i matglade Pompeii

Romerske forfattere beskrev en rekke av rettene som vanlige romere spiste. Brød og grøt, som var billige og enkle å lage, var svært vanlige. Her får du oppskriftene på brødet *panis quadratus* og grøtretten *puls fabata*. Velbekomme.

Romerne hadde mange slags brød å velge mellom. Det mest kjente er panis quadratus, som ble funnet i Modestus' bakeri i Pompeii. Surdeigsbrødet var rundt og delt inn i små trekanter slik at det var lett å dele.

I motsetning til i dag kunne romerne ikke kjøpe en pakke gjær. Derfor er det første steget for å lage et romersk panis quadratus å lage en surdeig. Deigen blandes med grovt og hvitt hvetemel og tilsettes vann og salt. For smakens skyld kan man f.eks. tilsette timian og fennikelfrø.

Elt deretter alt sammen og legg det i en rund form smurt med litt olivenolje. Når deigen har hevet, deler du brødet i åtte trekanter med en spisepinne. Bak brødet ved 220 grader i ca. 40 minutter, og nyt det med f.eks. ost og oliven.

PANIS QUADRATUS

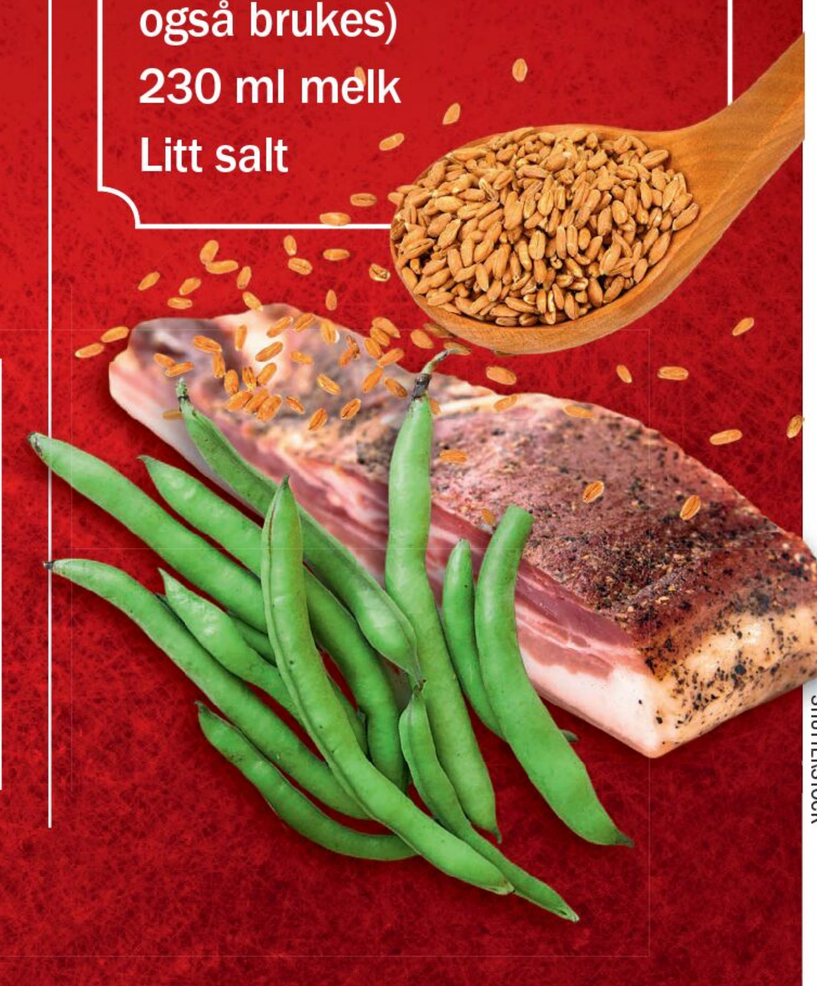
100 g surdeig
200 g grovt hvetemel
200 g hvitt hvetemel
300 ml vann
1,5 ts salt

Gryteretter og forskjellige slags grøt, såkalt puls, var svært populære blant romerne – også fordi de var billige. *Puls fabata* er en av de enklere variantene med ingredienser du kan finne i supermarkedet.

Du starter med å knuse speltkornene grovt i en morter. Deretter koker du de knuste kornene i lettsaltet vann i 40 minutter til de er myke. Etter kokingen tilsetter du melken til den kokte spelten litt av gangen til det blir en kremet grøt som kokes i ytterligere 20 minutter. I mellomtiden skjærer du svinekjøttet i terninger og steker det i en gryte. Skrell og tilsett hestebønner. De stekes sammen med kjøttet i ca. 25 minutter til det er mørt. Server pulsen i en bolle med kjøtt- og bønneblandingen oppå.

PULS FABATA

150 g speltkorn
200 g hestebønner
150 g kjevekjøtt av svin (selges som guanciale i noen supermarkeder, men bacon eller pancetta kan også brukes)
230 ml melk
Litt salt

SHUTTERSTOCK

▶ Dikteren Seneca foretrakk å ta en brødbit uten engang å sette seg. Andre var mindre spartanske og supplerte med litt frukt og kaldt kjøtt.

Dagens siste måltid var noe helt annet – iallfall for de rike.

De fattige spiste ute hver kveld

Romernes kveldsmåltid ble kalt *cena*, som de fleste av Pompeiis vanlige innbyggere inntok ute. I motsetning til samfunnets elite i deres store hus, hadde de fleste av byens innbyggere små boliger uten kjøkken.

Derfor spiste de på et av de mange spisestedene i byen. En populær type var en slags snackbar som ble kalt *thermopolium* der de solgte både mat og drikke. Det er funnet ca. 80 slike snackbarer i Pompeii.

Felles for dem alle var at de hadde disker med fordypninger der store krukker – *dolia* – med ulike småretter, varme som kalde, var plassert. Ertestuing var en vanlig rett som den romerske gourmeten og kokken Apicius beskrev i en oppskrift. Stuingen ble servert med purre, koriander, løvstikke og spisskummen.

Men graffiti avslører at ikke alle spisestedene i Pompeii serverte kvalitetsmat.

«Vi kom hit med lengsel. Nå lengter vi mye mer etter å komme bort herfra!» skrev en besøkende på muren ved et av spisestedene.

Det var kanskje derfor at ikke alle byens fattige spiste ute. I et værelse over et av Pompeiis bordeller har arkeologene funnet et kokekar med rester av en bønne- og løkgryte – sannsynligvis tilberedt over et bærbart kullfat.

I motsetning til de fattige spiste Pompeiis rike hjemme, der slaver tilberedte herskapets til tider ekstravagante middager. Akkurat som i dag besto et slikt festmåltid av tre retter. Forretten besto gjerne av ulike grønnsaker, men også av fisk, skalldyr og snegler. Arkeologer i Pompeii har funnet spesielle leirkrukker med lufthull der sneglene ble holdt fanget til de ble tilberedt.

Hovedretten kunne være helstekt pattegris, lam eller okse, men kylling, rapphøne og gås var også populært. Den romerske gourmeten Apicius har til og med en oppskrift på flamingo og papegøye i kokeboken sin.

De eksotiske fuglene skulle kokes med salt, dill og vineddik før de ble servert med daddelsaus. Små snacks som hasselmus fylt med hakket svinekjøtt og nøtter samt ulike paier var også ettertraktet. Festmåltidet ble avrundet med en dessert av frukt og nøtter og ulike kaker som ble servert med en saus av melk, egg, honning og granateplekjerner. Konsistensen på sausen lignet på dagens crème caramel.

> **«Vi kom hit med lengsel. Nå lengter vi mye mer etter å komme bort herfra!»**
>
> Graffiti nær matsted i Pompeii.

Men selv om de sosiale klassene spiste forskjellig, viser ny forskning at de fattiges kost var overraskende variert og sunn.

Kloakkslam punkterer matmyte

Inntil for få år siden gikk forskerne ut fra at Romerrikets fattige masser stort sett levde på vann, brød og grøt med liten næringsverdi. Men dette har vist seg å være helt feil.

Arkeologene har gravd ut innholdet i en septiktank under en boligblokk i Pompeiis søsterby Herculaneum, der kloakkslammet fra beboernes toaletter hopet seg opp frem til katastrofen i år 79 e.Kr. Eiendommen – kjent som *Insula Orientalis II* – hadde butikker og spisesteder på gateplan, mens de øverste etasjene ble leid ut til fattige familier.

Vulkanutbruddet forkullet det organiske materialet i kloakken, som arkeologene altså har kunnet analysere. Undersøkelsene har vist at beboerne hadde et sunt og variert kosthold. I kloakkslammet lå det f.eks. bein fra ikke mindre enn 50 slags fisk som har gitt innbyggerne sunne fettsyrer, proteiner og jern.

I tillegg var det store mengder frø og steiner fra fiken og oliven, som er rike på antioksidanter. Slammet inneholdt også eggeskall og skjell fra diverse muslinger, som også er funnet i Pompeiis kloakkslam, ettersom vanlig kjøkkenavfall ofte ble tømt i toalettet.

Analyser av skjelettrester fra Herculaneum viser dessuten at opptil 50-75 prosent av innbyggernes kosthold besto av plantekost. Skjelettene avslører også at folk – også de fattige – i gjennomsnitt var høyere enn befolkningen i regionen på 1900-tallet, noe som sannsynligvis skyldes det sunne kostholdet.

Rundt 80 thermopolia – romerske snackbarer – har blitt gravd ut i Pompeii. Den siste ble funnet i 2021.

PASQUALE SORRENTINO/SCIENCE PHOTO LIBRARY

Siden verken innbyggerne i Herculaneum eller Pompeii hadde tilgang til sukker, var tennene deres også sunnere enn hos de fleste av dagens vesteuropeere.

Import av mat fra hele verden

Utgravningene i Pompeii og Herculaneum viser også at innbyggerne satte pris på krydder i maten. Rosmarin, mynte, fennikel, timian og persille ble dyrket lokalt.

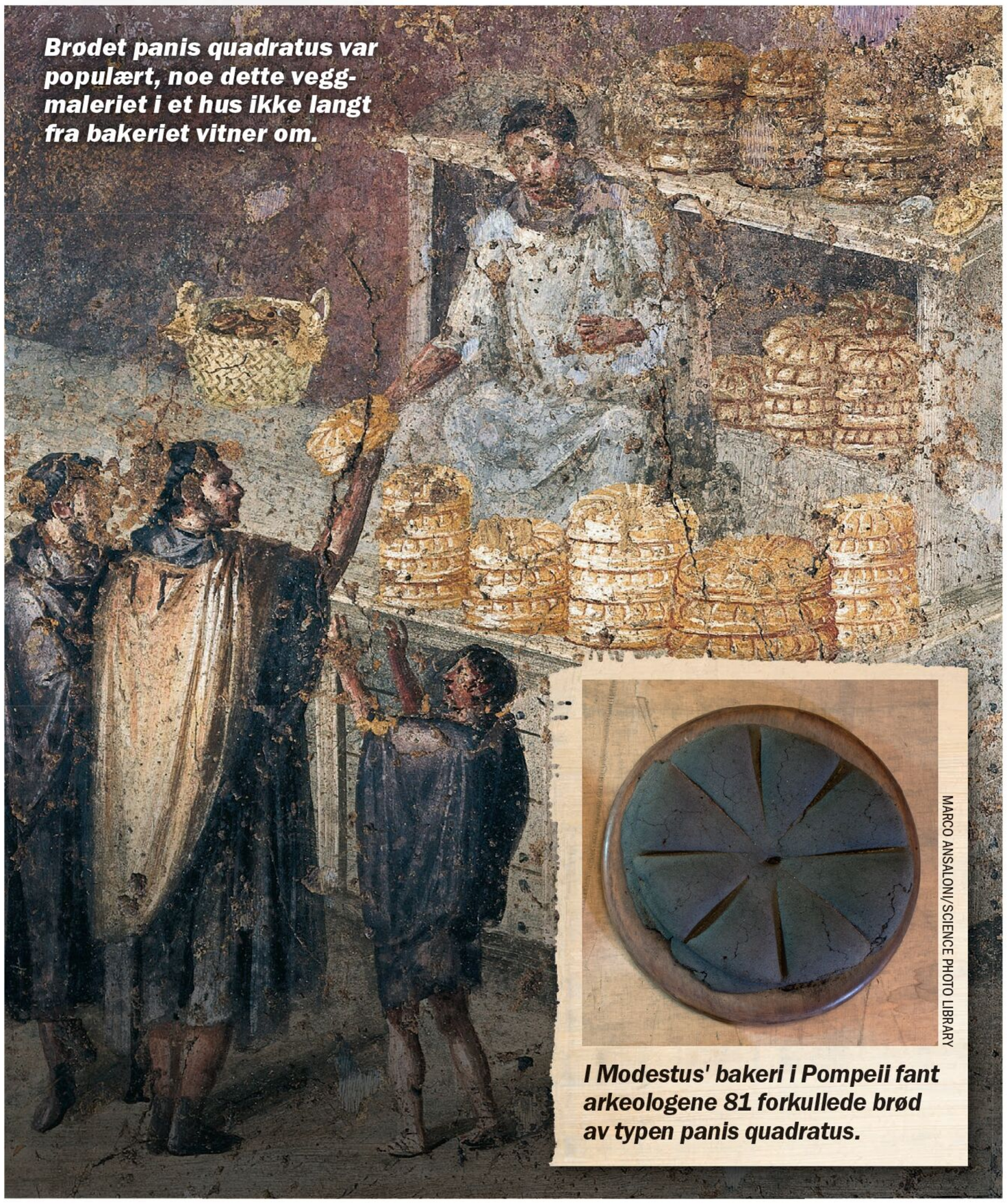
Andre krydderier kom langveisfra, blant annet kanel og svart indisk pepper, som ifølge romerske kilder var svært kostbare. Ikke desto mindre har man funnet pepperkorn i kloakkslammet i Herculaneum, så selv byens fattige fikk av og til tak i det dyrebare krydderet.

For å sikre seg tilgang til disse luksusvarene etablerte romerne et komplekst nettverk av handelsruter som strakte seg helt til India og Kina. Herfra ble krydder og andre eksotiske varer fraktet til det romerske Egypt og videre til byer som Pompeii og Herculaneum.

Den navnløse bakeren i Modestus' bakeri i Pompeii hadde neppe tilgang til de eksotiske krydderne. Men han bakte likevel det brødet som ble spist av både fattig og rik.

Og da han låste døren til bakeriet for siste gang, sluttet han seg til en brokete skare av flyktninger der samfunnshierarkiet ikke lenger spilte noen rolle. Da Vesuv gikk i utbrudd, var innbyggerne i Pompeii og Herculaneum, alle som én, bare mennesker som forsøkte å komme seg i sikkerhet.

Ingen vet om bakeren overlevde – men det gjorde brødet hans.

Brødet panis quadratus var populært, noe dette veggmaleriet i et hus ikke langt fra bakeriet vitner om.

MARCO ANSALONI/SCIENCE PHOTO LIBRARY

I Modestus' bakeri i Pompeii fant arkeologene 81 forkullede brød av typen panis quadratus.

AKG-IMAGES / DE AGOSTINI PICTURE LIB. / L. PEDICINI

LES MER OM MATEN I POMPEII

● Paul Roberts: **Last Supper in Pompeii** , Ashmolean, 2020 ● Marco de Rubeis: **Ancient Roman Cooking**, Independently published, 2020

Skottlands gåtefulle miniatyr-kister

For snart 200 år siden fant en guttegjeng en haug med kister som inneholdt små, skumle dukker. Mysteriet har siden blitt knyttet til alt fra hekser til noen av datidens mest hensynsløse drapsmenn.

AV MARIA APPEL

En julidag i 1836 er en gruppe gutter på kaninjakt ved den utdødde vulkanen og høyden Arthur's Seat i Edinburgh da de snubler over en merkelig hule.

De får øye på en liten åpning i en av klippene, og de går nærmere for å finne ut hva som skjuler seg bak steinene.

Inngangen til hulen er dekket av tre skiferplater som beskytter hulens indre mot vær og vind. Men det stopper ikke guttene. Da de fjerner platene, finner de 17 små kister som hver inneholder en trefigur kledd i bomullsklær.

Siden har funnet ført til store spørsmål: Hvem laget disse uhyggelige små figurene?

Museumsfolk avviser forklaring

I ukene etter funnet vrimlet det av teorier i de skotske avisene. The Scotsman understreket f.eks. at figurene måtte ha ligget lenge i grotten på grunn av deres råtne og forfalne tilstand. Klærne måtte ifølge journalisten ha blitt mørnet.

Først langt senere ble teorien endelig avvist. På 1990-tallet foretok to forskere nemlig en mer detaljert undersøkelse av både kistene og figurene.

Professor Samuel Menefee fra University of Edinburgh og Allen Simpson, kurator ved

Arthur's Seat er omgitt av mystikk, f.eks. har det blitt foreslått at det var her den legendariske kong Arthurs slott Camelot lå.

STENY02/SHUTTERSTOCK

Kistene med trefigurer måler bare 95 mm og ble funnet i en hule i 1836.
NATIONAL MUSEUMS SCOTLAND

Seriemorderne Burke (tv) og Hare (th) gikk i vitenskapens tjeneste og solgte 16 lik.
PUBLIC DOMAIN/WIKIMEDIA COMMONS

The Museum of Scotland, det skotske nasjonalmuseet, fant ut at figurene var kledd i stoff fra tidlig på 1830-tallet og derfor ikke kunne ha ligget nedgravd i mer enn seks år.

Forskerne konkluderte også med at figurene sannsynligvis var skåret ut av samme person.

Forbindelse til seriemordere

Simpson og Menefee har påpekt at problemet med mange av teoriene om miniatyrkistene ligger i at de fokuserer på motivet snarere enn på begivenhetene som kan ha forårsaket begravelsene.

Selv om motivet kan være vanskelig å fastslå, blir spekulasjonene mer håndgripelige hvis begravelsene var drevet av spesifikke hendelser.

F.eks. kunne tapet av et skip med 17 omkomne i perioden være en mulig forklaring, mener de.

«Vi bør se etter en eller flere hendelser med tilknytning til Edinburgh som involverte 17 dødsfall og fant sted rundt 1830, men ikke senere enn 1836», skriver de.

I så fall er West Port-drapene, som ble begått i 1828, et opplagt valg.

På begynnelsen av 1800-tallet var Edinburgh et sentrum for anatomiske studier i Europa, og her møttes mange leger og eksperter for å lære om ting som disseksjon. Men legene trengte lik for å lære – mange lik.

De uhyggelige drapssakene har blitt knyttet til miniatyrkistene fordi antallet og tidspunktet passer.

Inntil da hadde det vært vanlig å bruke lik fra henrettelser, men på 1800-tallet begynte dødsstraffen å bli avskaffet til fordel for lengre fengselsstraffer for mindre lovbrudd.

Mangelen på lik til forskningen skapte en makaber industri for gravrøvere som gravde opp lik på kirkegårdene og solgte dem til universitetet, som ikke stilte noen spørsmål om hvor de hadde fått likene fra.

Vaktholdet ved kirkegårdene og andre forholdsregler fikk etter hvert to arbeidere, William Burke og William Hare, til å søke andre måter å skaffe seg lik på: De begynte å drepe mennesker og selge likene.

Burke og Hare rakk å myrde i alt 16 mennesker før de ble pågrepet.

Endte selv opp på disseksjonsbordet

Burke ble henrettet og endte selv opp på disseksjonsbordet foran en stor skare medisinstudenter som hadde betalt penger for å se seriemorderen bli åpnet i vitenskapens navn.

De uhyggelige drapssakene har blitt knyttet til miniatyrkistene, rett og slett fordi antallet og tidspunktet passer. En viktig innvending mot teorien er at alle figurene er kledd i identiske mannsklær, mens 12 av Burke og Hares ofre var kvinner.

Selv om mange har fattet interesse for kistene i snart 200 år, er ekspertene fortsatt langt fra å oppklare gåten om funnet.

Snarvei til HISTORIEs artikkelarkiv: Les mer om Skottlands «body snatchers», som begikk drap for å forsyne legevitenskapen med ferske lik.

Fem teorier om kistene

Hekser sto bak

En av de første teoriene om figurene var at de ble brukt i hekseritualer og representerte mennesker som skulle skades gjennom magi. Ekspertene har imidlertid ikke funnet noen tegn på overnaturlige ritualer.

En skikk fra det gamle Sachsen

Figurene er en imitasjon av en saksisk skikk med symbolske begravelser av venner som døde langt hjemmefra, skrev en avis et par uker etter funnet. Hvordan skikken nådde Skottland, er imidlertid uklart.

Maritim overtro

Samme måned som funnet ble det antydet at miniatyrkistene kunne ha sammenheng med en overtro blant sjømenn som ba konene sine om å sørge for en symbolsk kristen begravelse hvis de forsvant på havet.

En psykisk syk person laget dukkene

Noen mener at kistene ble laget av en ukjent person som led av psykiske problemer, f.eks. vrangforestillinger. Denne teorien ble først fremsatt i 1902 og senere utdypet i en artikkel fra 1936.

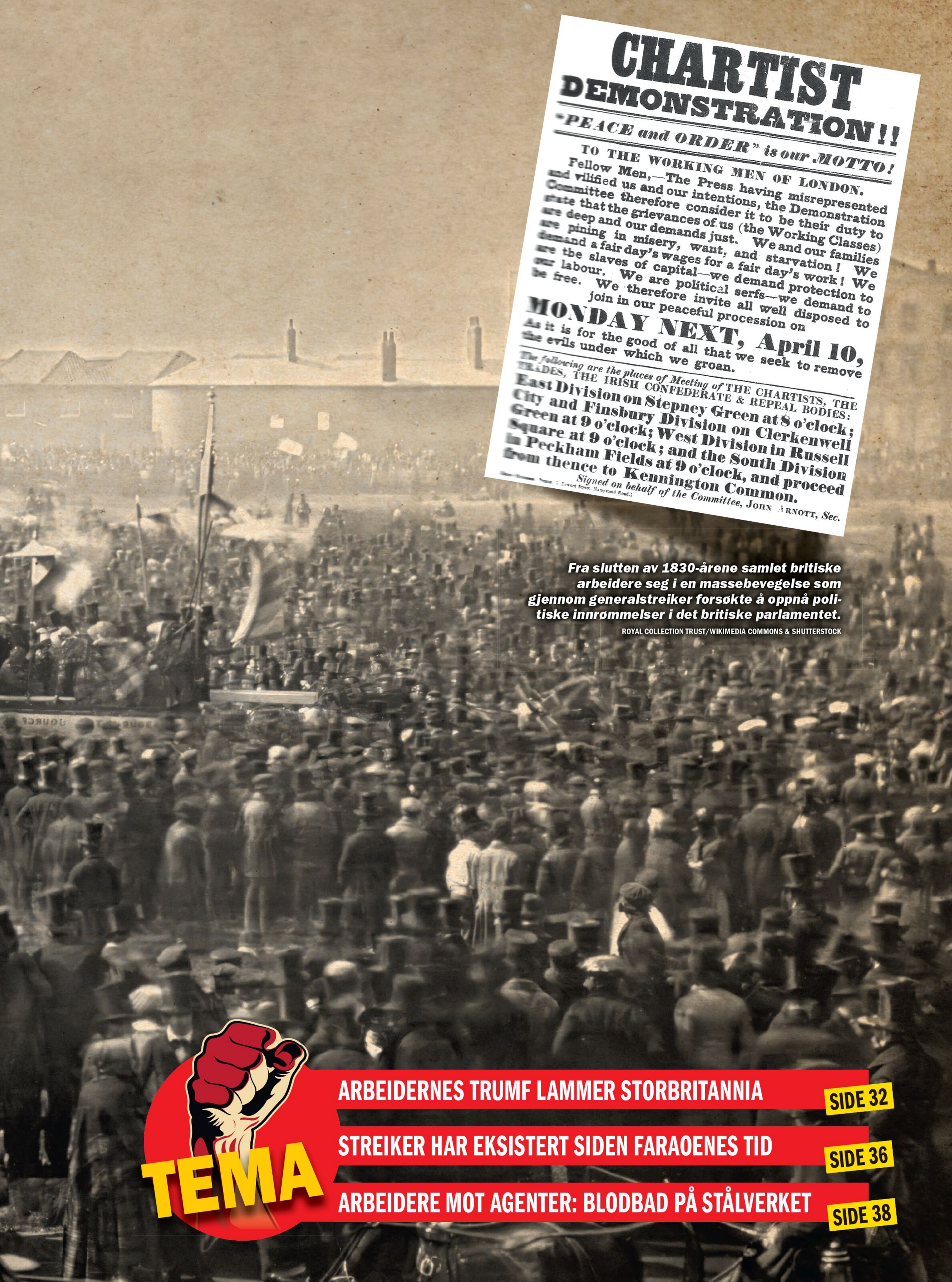

De skulle selges

Den tyske museumskuratoren Walter Hävernick mente at figurene var laget for salg. Han sammenlignet dem med lignende funn fra 1700-tallets Tyskland, men forskjellen i tid og sted gjør at få er overbevist.

STREIKER GA MASSENE RETTIGHETER

Industrialiseringen på 1800-tallet skapte en arbeiderklasse som jobbet for sultelønn. Heldigvis hadde arbeiderne et ess i ermet: streiken. Den ble deres våpen i kampen for bedre forhold. Men å nekte å jobbe fungerte ikke alltid. Hos noen fabrikkeiere ga streiken dødelig tilbakeslag.

Fra slutten av 1830-årene samlet britiske arbeidere seg i en massebevegelse som gjennom generalstreiker forsøkte å oppnå politiske innrømmelser i det britiske parlamentet.

ROYAL COLLECTION TRUST/WIKIMEDIA COMMONS & SHUTTERSTOCK

TEMA

ARBEIDERNES TRUMF LAMMER STORBRITANNIA SIDE 32
STREIKER HAR EKSISTERT SIDEN FARAOENES TID SIDE 36
ARBEIDERE MOT AGENTER: BLODBAD PÅ STÅLVERKET SIDE 38

De britiske chartistene krevde at arbeider-klassen skulle få delta i demokratiet.

THE PRINT COLLECTOR/ALAMY/IMAGESELECT

Arbeidernes trumfkort lammer Storbritannia

På 1800-tallet forvandler industrialiseringen Storbritannia til verdens rikeste land, men politisk medbestemmelse er bare for de rike. Det vil ikke arbeiderne finne seg i, og de har et ess i ermet.

AV ANDREAS EBBESEN JENSEN & ANDREAS ABILDGAARD

I juni 1842 får kullgruvearbeidere i Staffordshire i England beskjed om lønnskutt. Da går de ut i streik. De samler seg foran gruvene der de fremsetter sine egne krav: Lønnsøkninger og ni timers arbeidsdag.

Fra Staffordshire sprer protesten seg som en steppebrann over hele Storbritannia, og i slutten av august streiker en halv million arbeidere – fra kullgruvene i Skottland til stålverkene i Wales. Generalstreiken er de britiske arbeidernes nye trumfkort, og den er organisert av *chartistbevegelsen* – en massebevegelse som kjemper for å sikre landets arbeidere bedre vilkår. Men de vil ha mer enn høyere lønn. I et *charter* (politisk dokument) har chartistene også forlangt at alle menn over 21 år skal ha stemmerett – en rett som er forbeholdt landets rike overklasse.

Etter hvert som streikene griper om seg og produksjonen avtar, håper chartistene at presset skal få politikerne i parlamentet til å gi etter. Men så lett blir det likevel ikke.

Reformer hopper over arbeiderne

De aller fleste britiske arbeidere på midten av 1800-tallet kunne nikke gjenkjennende til gruvearbeidernes følelse av å være underbetalt og utnyttet. Arbeidernes harde kår sto i grell kontrast til den økonomiske utviklingen. Takket være den industrielle revolusjonens teknologiske nyvinninger innen gruvedrift, stål og tekstilindustri hadde Storbritannia blitt verdens rikeste land ved inngangen til 1800-tallet.

Overalt skjøt det opp fabrikker, varer ble masseprodusert, og de nye jernbanene sørget for billig og effektiv transport. Landbruket nøt også godt av den økte mekaniseringen, så mange landarbeidere ble nødt til å flytte til byene for å finne nytt arbeid.

Men livet som fabrikkarbeider var slitsomt – og lønnen var elendig. Rikdom og politisk innflytelse var nemlig samlet på noen få hender i landets overklasse, som i hovedsak besto av gods- og fabrikkeierne. Ti år før den store streiken – i 1832 – hadde det britiske parlamentet vedtatt *The Reform Act* – en omfattende valglovsreform som utvidet stemmeretten. Reformen ga stemmerett til mange menn fra middelklassen som tidligere hadde vært utestengt fra den demokratiske prosessen fordi de ikke eide jord. Nå kunne også små jordeiere, leilendinger og forretningsmenn delta i demokratiet.

Arbeiderklassen måtte imidlertid fortsatt se langt etter stemmeretten. Ansporet av den skuffende reformen skrev London Working Men's Association sitt såkalte People's Charter i 1838. Dokumentet inneholdt seks krav: stemmerett for alle arbeidsføre og lovlydige menn over 21 år, hemmelige valg, avskaffelse av alle eiendomskrav for parlamentsmedlemmer, lønn til parlamentsmedlemmer, en reform av rikets valgkretser for å sikre en rettferdig representasjon og årlige parlamentsvalg.

Avis taler arbeidernes sak

Charteret ble startskuddet for en landsdekkende arbeiderbevegelse som Storbritannia aldri før hadde sett maken til. Overalt dukket det opp organisasjoner som forsøkte å mobilisere industriens arbeidere.

Blant de største var den landsomfattende *National Charter Association* (NCA), som fungerte som en samlende organisasjon for hele chartistbevegelsen. Da organisasjo- ▶

> «Hvis vi ikke får politiske og sosiale endringer med en gang, må det finne sted en blodig revolusjon.»
>
> Det sa chartistlederen Henry Vincent.

PICTORIAL PRESS LTD/ALAMY/IMAGESELECT, THE NORTHERN STAR, NINETEENTH-CENTURY SERIALS EDITION/WIKIMEDIA COMMONS & REALY EASY STAR/ALAMY/IMAGESELECT

Ledere kjempet for rettigheter og reformer

Chartistbevegelsens ledere kjempet for sosial rettferdighet, politisk representasjon og økonomiske reformer. Deres innsats og idealer om likhet og demokrati har satt varige spor i historien.

FEARGUS O'CONNOR

Jordreform var målet

Den irske politikeren ønsket en reform som skulle omfordele jorden til arbeiderne. Han grunnla avisen The Northern Star, som støttet chartistenes sak. O'Connor drakk mye og slet med sin psykiske helse. Han endte sine dager på en sinnssykeanstalt.

ERNEST CHARLES JONES

Brukte pennen som våpen

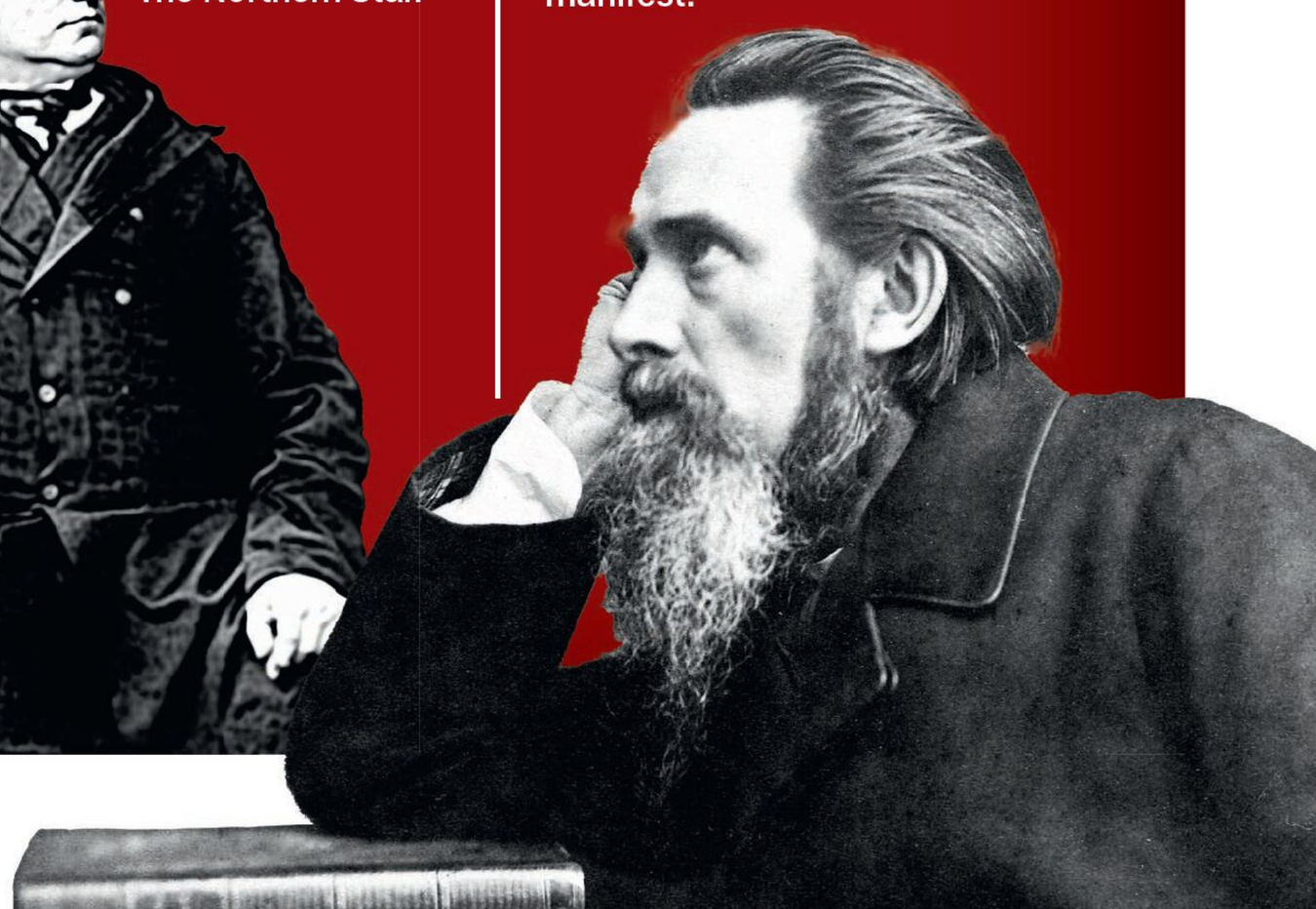
Jones ga opp en karriere som jurist for å kjempe for arbeidernes rettigheter. Inspirert av idealer om likhet og demokrati ble han en sterk stemme i chartistbevegelsen – spesielt med sin skarpe penn som skribent i The Northern Star.

GEORGE JULIAN HARNEY

Republikanerne omfavnet kommunismen

Harney var republikaner og sosialist på sin hals og kjempet for politiske og økonomiske reformer. Han samarbeidet med europeiske sosialister, og i 1850 publiserte han den første britiske utgaven av Det kommunistiske manifest.

TEMA

Britene eksporterte problemet til Australia

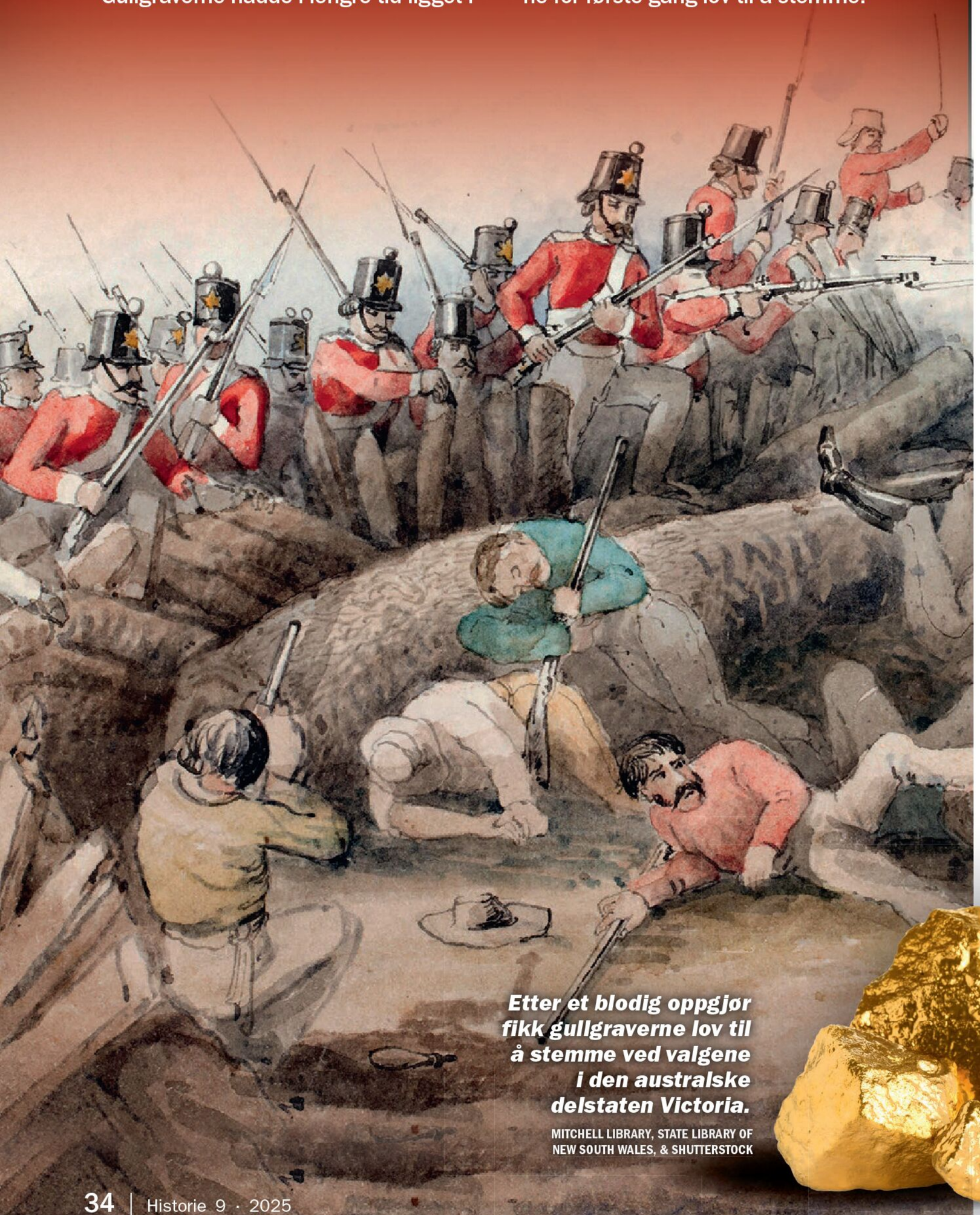
Fra 1787 til 1868 ble 162 000 straffanger sendt med skip fra Storbritannia til fangekolonien Australia. Av dem var 102 medlemmer av chartistbevegelsen.

Mange chartister ble deportert til Australia etter de store chartist-demonstrasjonene i slutten av 1830- og 1840-årene.

Deportasjonene hadde en – for britene – uønsket effekt. Chartistene tok med seg ideene sine til Australia, og tanken om demokratiske rettigheter og bedre arbeidsforhold viste seg å være populære blant Australias arbeidere – ikke minst blant gullgruvearbeiderne i Ballarat i delstaten Victoria.

Gullgraverne hadde i lengre tid ligget i strid med delstaten om reglene for gull-gravingen – ikke minst hvor stor avgift som skulle betales for det gullet som ble utvunnet. Striden kulminerte 3. desember 1854. Da brøt det ut kamp mellom gull-graverne og den britiske hæren, som ble støttet av delstatspolitiet. Minst 22 gull-gravere mistet livet under slaget.

Blodsutgytelsene førte til økt folkelig støtte til gullgraverne og resulterte i politiske innrømmelser. Da det ble holdt lokalvalg i Victoria i 1856, fikk gullgraver-ne for første gang lov til å stemme.

Etter et blodig oppgjør fikk gullgraverne lov til å stemme ved valgene i den australske delstaten Victoria.

MITCHELL LIBRARY, STATE LIBRARY OF NEW SOUTH WALES, & SHUTTERSTOCK

nen var på sitt største, hadde den 400 avdelinger og 50 000 medlemmer.

Chartistbevegelsens samlende figur var den irske politikeren Feargus O'Connor. For mange ble han ansiktet utad i kampen for arbeiderklassens rettigheter.

O'Connor hadde ordet i sin makt, og han reiste Storbritannia på kryss og tvers for å opp-ildne arbeiderne til å kjempe for reformer som skulle gi utvidet stemmerett og bedre arbeidsforhold.

I 1837 grunnla O'Connor avisen The Northern Star. Da People's Charter ble utgitt året etter, promoterte avisen det politiske manifestet, og med et opplag på cirka 36 000 – det nest største i Storbritan-nia på den tiden – ble The Northern Star et viktig talerør for arbeiderbevegelsen.

Redningsaksjon koster liv

Charteret ble lagt frem for det britiske parlamentet i juni 1839. Til tross for at 1,25 millioner arbeidere hadde skrevet under på dokumentet, ble det nedstemt. Resultatet var uroligheter og massedemonstrasjoner i hele landet.

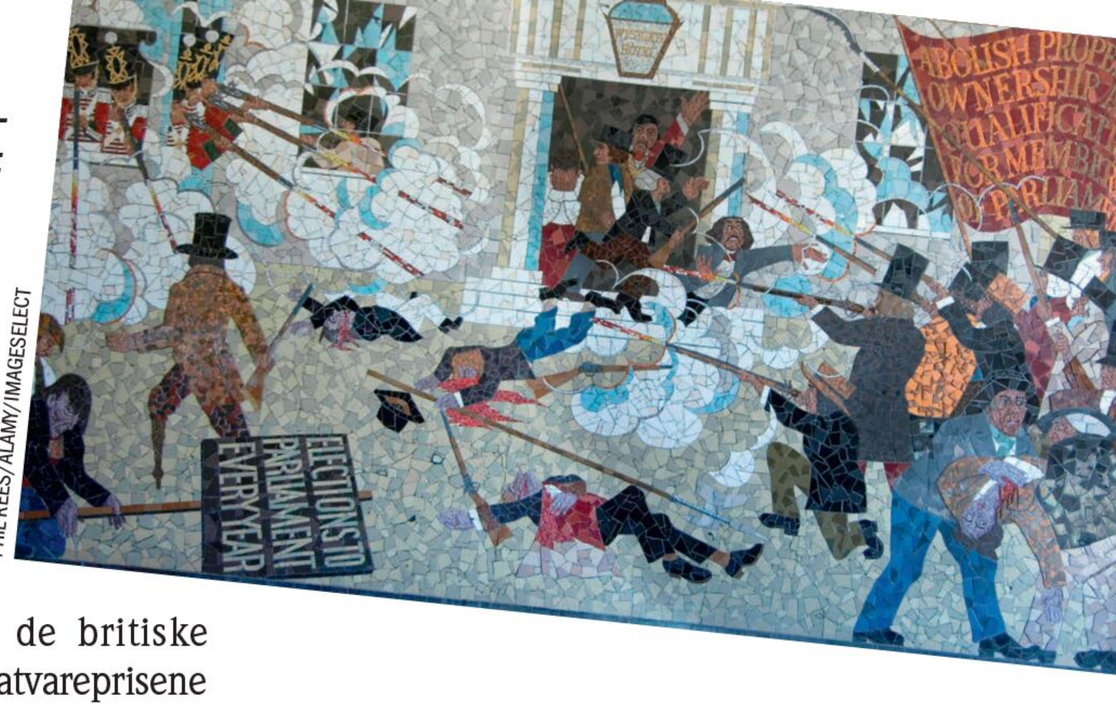
Minst 4000 chartister under ledelse av skredderen John Frost ankom byen Newport i Wales den 4. november. De ville befri flere av chartistlederne som satt fengslet på et av byens hoteller.

Blant dem som var blitt tatt til fange, var Henry Vincent, som hadde blitt arrestert i mai etter denne flammende talen:

«Hvis vi ikke får politiske og sosiale endringer med en gang, må det finne sted en blodig revolusjon. Folket vil ikke sulte lenger. La de tyranniske herskerne ta seg i akt!»

Borgermesteren i Newport hadde forut-sett at byen kunne bli utsatt for uroligheter og hadde tilkalt forsterkninger i form av 500 politibetjenter og 32 soldater. Borgermeste-ren, politiet og soldatene forskanset seg på hotellet da den rasende folkemengden rykket inn i byen klokken 7 om morgenen. Et øyenvitne beskrev chartistenes innmarsj: «De kom, mange av dem halvfulle, de ropte, bannet og svingte med store køller, en fryktinngytende folkemengde».

John Frost ropte til borgermesteren og for-langte at han skulle løslate fangene, noe han nektet. Plutselig ble det løsnet et skudd. Ingen vet hvem som avfyrte skuddet, men det utløste uroligheter. Chartiste-ne stormet hotellet, og noen av dem tok seg inn i lobbyen. Soldatene hadde imidlertid langt flere skyte-våpen, og inntrengerne ble pres-set ut. Da kruttrøyken hadde lagt seg, var 22 chartister døde og 50 såret. Resten hadde stukket av.

PHIL REES/ALAMY/IMAGESELECT

I 1973 laget en kunstner i Newport en mosaikk til minne om den blodige arbeideroppstanden i byen på 1800-tallet. 40 år senere fjernet bystyret verket i forbindelse med et byfornyelsesprogram, og deretter ble det satt opp en mindre kopi av originalen.

Millioner krever stemmerett

Newport-opptøyene økte chartistenes oppslutning i befolkningen, og 2. mai 1842 møtte utsendinger fra bevegelsen igjen opp i London for å legge frem People's Charter for parlamentet. Denne gangen hadde 3,3 millioner mennesker skrevet under på dokumentet.

På det tidspunktet fantes det i underkant av 10 millioner briter over 21 år i hele riket. Det betyr at en tredjedel av Storbritannias myndige befolkning støttet chartistenes krav.

Til tross for den enorme støtten ble charteret nedstemt igjen. I månedene som fulgte, vokste demonstrasjonene til en halv million arbeidere lammet landets industriproduksjon ved å legge ned arbeidet i en massiv generalstreik fra august til september. Noen av de største demonstrasjonene fant sted i industribyen Halifax, som var hardt rammet av de stigende matvareprisene. Lokalhistorikeren Frank Peel opplevde hendelsene som barn og skrev senere om demonstrantene:

«De strømmet bortetter hovedveien i tusentall, sultne og bevæpnet med store køller, høygafler og spyd. Hundrevis av dem var kledd i gamle filler.»

Politikerne kommer med innrømmelser

Generalstreiken i 1842 ble møtt med hard motstand fra myndighetene, som anholdt 1500 chartister. Men etter hvert innså makthaverne at de måtte komme med noen innrømmelser overfor arbeiderne for å unngå en blodig revolusjon.Derfor fjernet parlamentet de forhatte kornlovene i 1846, lover som 31 år tidligere hadde innført toll på importert korn for å beskytte de britiske godseierne. Resultatet ble at matvareprisene falt – til stor glede for landets utsultede arbeidere. Arbeidsforholdene ble også bedre med endringer i de såkalte *Factory Acts*, som foreskrev tryggere arbeidsforhold ved fabrikkenes maskiner og reduserte arbeidsdagen for kvinner og barn til 10 timer.

De politiske innrømmelsene var gode nyheter for arbeiderklassen som helhet, men de forbedrede forholdene tok også vinden ut av chartistbevegelsens seil. Bevegelsen fikk aldri mer det samme momentum som i 1842.

Seks år senere forsøkte chartistene en siste gang å få parlamentet til å vedta People's Act, men resultatet ble det samme som før.

Vanen tro gikk arbeiderne på barrikadene og forlangte stemmerett, men i motsetning til i 1842 endte demonstrasjonene denne gangen ikke i voldelige opptøyer.

Chartistene baner vei

Etter 1848 gikk det nedover med chartistbevegelsen. I årenes løp hadde mange av bevegelsens mest fremtredende ledere – deriblant Feargus O'Connor – blitt fengslet.

De begrensede politiske resultatene hadde også gjort mange tilhengere desillusjonerte og skapt intern splittelse mellom bevegelsens moderate reformister og revolusjonære sosialister.

I februar 1858 holdt NCA sitt siste landsmøte, og så ble organisasjonen oppløst. Men chartistene hadde ikke kjempet forgjeves.

Chartistbevegelsen hadde åpnet makthavernes øyne for at det politiske systemet måtte forandres. Derfor gjennomførte parlamentet i siste halvdel av 1800-tallet mange av de reformene som chartistene hadde krevd.

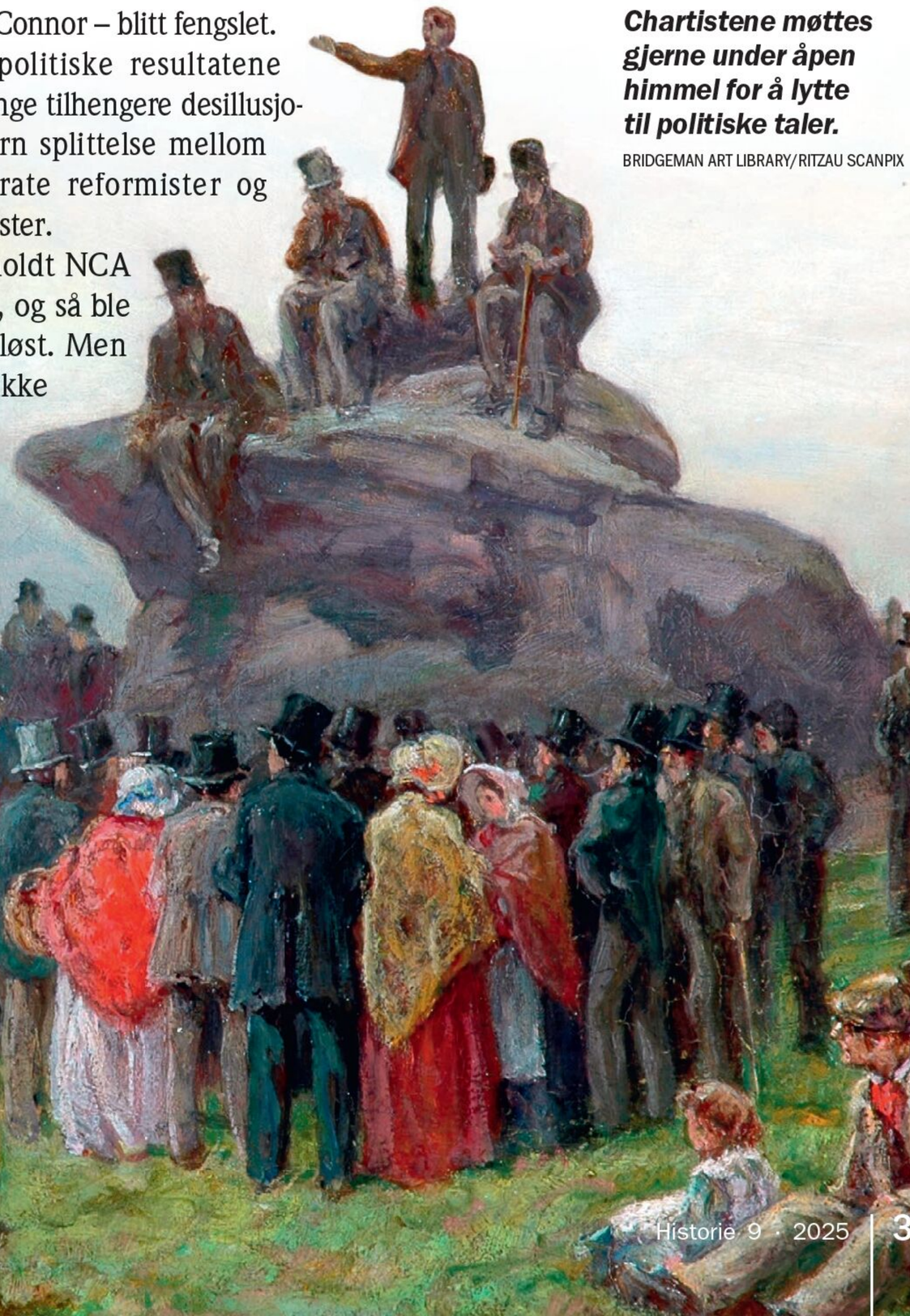
I 1918 fikk alle menn over 21 år stemmerett i Storbritannia, og ti år senere fikk kvinner samme rett, alt sammen på fredelig og demokratisk vis – akkurat slik chartistenes leder Feargus O'Connor hadde ønsket det.

«Gud forby at jeg noen gang skulle se mitt land bli kastet ut i den fysiske revolusjonens redsler», hadde han sagt. «Jeg ønsker bare at landet skal vinne sine friheter med fredelige midler.»

LES MER OM CHARTISMEN

- Malcolm Chase: **Chartism: A New History**, Manchester University Press, 2007

> **«Gud forby at jeg noen gang skulle se mitt land bli kastet ut i den fysiske revolusjonens redsler.»**
>
> Arbeiderlederen Feargus O'Connor fryktet en blodig revolusjon.

Chartistene møttes gjerne under åpen himmel for å lytte til politiske taler.

BRIDGEMAN ART LIBRARY/RITZAU SCANPIX

TEMA

Folk har streiket siden faraoenes tid

I over 3000 år har folk streiket når de har vært misfornøyde med forholdene. Streikene skulle sikre alt fra mer mat til større medbestemmelse. Et slagord var «Ingen stemme, intet arbeid».

AV ANDREAS EBBESEN JENSEN & ANDREAS ABILDGAARD

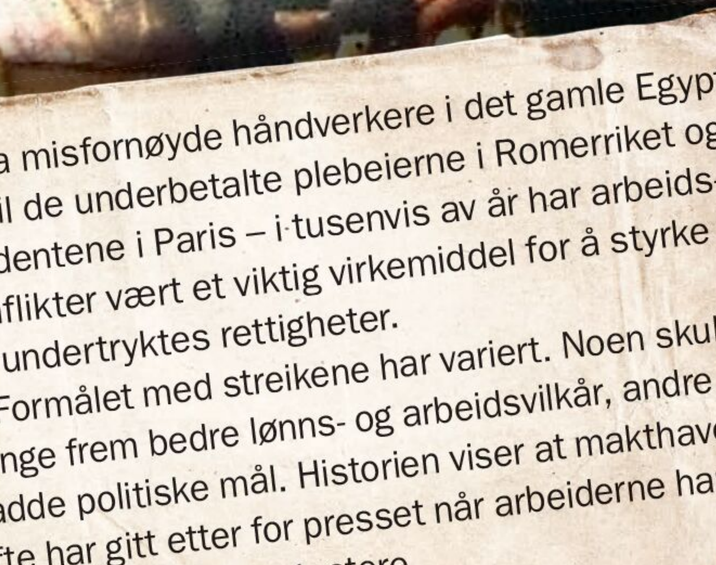
Fra misfornøyde håndverkere i det gamle Egypt til de underbetalte plebeierne i Romerriket og studentene i Paris – i tusenvis av år har arbeidskonflikter vært et viktig virkemiddel for å styrke de undertryktes rettigheter.

Formålet med streikene har variert. Noen skulle tvinge frem bedre lønns- og arbeidsvilkår, andre hadde politiske mål. Historien viser at makthaverne ofte har gitt etter for presset når arbeiderne har samlet seg for å protestere.

Streik er ikke noe nytt – arbeidskamp har faktisk eksistert i årtusener.

WIKIMEDIA COMMONS

1619
BRITISK AMERIKA

Glassblåserne i Jamestown var av polsk avstamning – og de krevde å få del i koloniens styre og stell.

NATIONAL PARK SERVICE/WIKIMEDIA COMMONS

4 Polakker forlanger stemmerett i USA

I 1607 ble Jamestown i Virginia i USA Englands første permanente koloni i Amerika. Kolonien ble grunnlagt av adelsmenn fra The Virginia Company of London, og året etter ansatte kompaniet polske glassblåsere, tømrere og tjærekokere til å arbeide i Jamestown. Håndverkerne var mildt sagt lite imponert over kolonien.

«Man har sjelden sett så lite oppfinnsomhet som det vi fant i Virginia. Ikke engang en skje med drikkevann. Folk her ble forundret da vi gravde en brønn og viste dem den», skrev en av polakkene. Da de britiske kolonistene dannet Jamestowns første lovgivende forsamling i 1619, ble polakkene nektet stemmerett.

Som protest nedla de arbeidet under slagordet «Ingen stemme, intet arbeid».

Uten de polske håndverkerne gikk byen i stå, og etter noen ukers streik ga kolonistyret etter. Virginia Company of London vedtok å gi polakkene borgerrettigheter: «De skal få fulle rettigheter og være like frie som alle andre innbyggere i Jamestown».

1158 f.Kr.
OLDTIDENS EGYPT

Takket være en over 3000 år gammel papyrus kjenner vi nå til en streik på Ramses 3.s tid.

1 Faraos håndverkere krever korn

Steinhuggere, murere og malere fra den egyptiske landsbyen Set Ma'at (nå Deir el-Medina) gikk på barrikadene i 1158 f.Kr.

Håndverkerne som arbeidet på faraos fremtidige gravkammer i Kongenes dal, ble betalt i kornsekker, men hadde ikke fått lønn på en stund. Årsaken var at kriger hadde tæret på statens kornlagre, som også skulle brødfø rikets soldater.

Håndverkerne klaget sin nød, og frustrasjonen deres er nedtegnet på en papyrus. «Sulten har drevet oss til dette. Send bud til faraoen, vår gode herre, til vesiren og andre overordnede om at vi trenger mat!» lød budskapet. Klagen virket, og håndverkerne fikk snart lønnen sin – sendt fra farao Ramses 3.s personlige kornkammer.

Den senere farao Ramses 4. utvidet arbeidsstokken til 120 håndverkere, men mindre enn ti år senere foretok Ramses 6. drastiske nedskjæringer. Halvparten av håndverkerne ble enten gjort til slaver eller sendt bort fra Set Ma'at sammen med familiene sine.

MUZEO EGIZIO & G. ELLIOT SMITH/WIKIMEDIA COMMONS

2 Innbyggerne i Roma forlater byen i protest

494 -287 f.Kr.
ROMERRIKET

I den tidlige romerske republikken var den politiske prosessen dominert av aristokratiet – *patrisierne*. De nedstammet fra kongetidens ledende familier og satt fortsatt på alle religiøse og politiske poster. Under de såkalte stenderkampene som pågikk i over 200 år, forsøkte plebeierne – som omfattet bønder, håndverkere, kjøpmenn og soldater – å få del i den politiske makten.

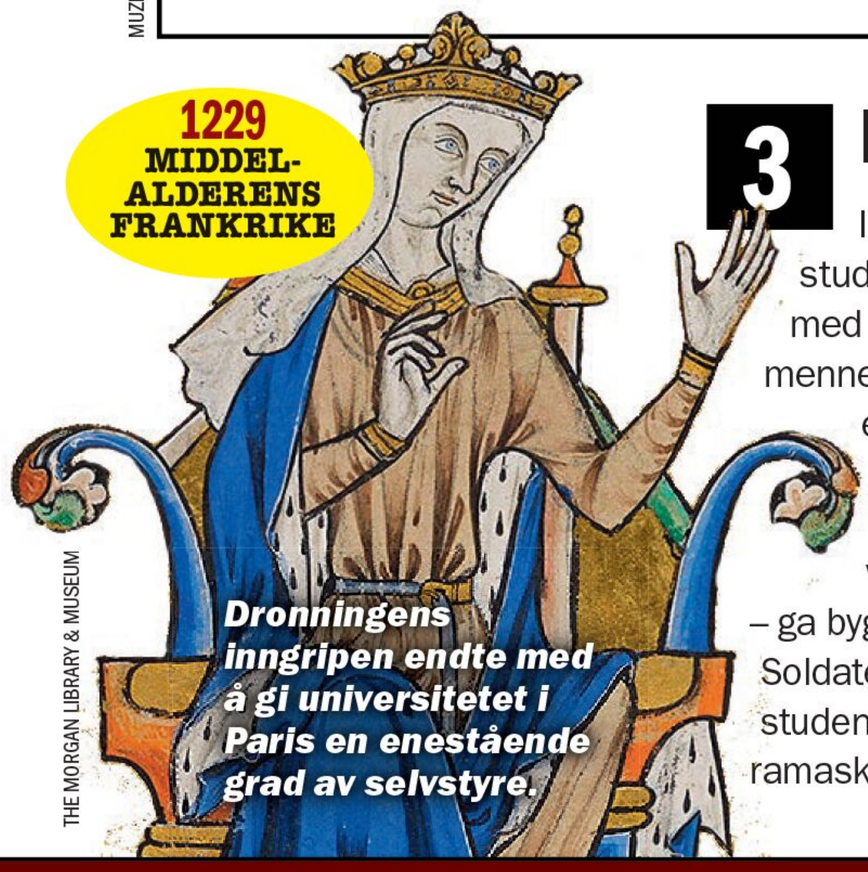
Plebeiernes viktigste våpen var *secessio plebis* (plebeiernes utvandring) – en form for ikke-voldelig generalstreik der de forlot Roma og nektet å arbeide. Første gang plebeierne utvandret var i 494 f.Kr. Da forlot de arbeidet sitt i Roma og slo leir på *Mons Sacer* (den hellige høyden). For å lokke dem tilbake måtte Senatet opprette *folketribuner* – en offisiell stilling med vetorett over politiske beslutninger.

Den siste secessio plebis fant sted i 287 f.Kr. og førte til at *Lex Hortensia* ble vedtatt. Denne loven slo fast at lover vedtatt av plebeierforsamlingen også gjaldt for patrisierne.

Når Romerrikets plebeiere fikk nok av overklassens politikere og deres lover, forlot de byen.

B. BARLOCCINI/WIKIMEDIA COMMONS

1229
MIDDELALDERENS FRANKRIKE

Dronningens inngripen endte med å gi universitetet i Paris en enestående grad av selvstyre.

THE MORGAN LIBRARY & MUSEUM

3 Kroregning stenger universitetet i Paris

I mars 1229 havnet en gruppe studenter fra universitetet i Paris i krangel med en kroeier om regningen. De unge mennene ble til slutt kastet ut, men dagen etter kom de tilbake og raserte kroen og banket opp eieren.

Dronning Blanche – som regjerte på vegne av sin mindreårige sønn Ludvig 9. – ga bygarden ordre om å straffe de skyldige. Soldatenes aksjon resulterte i at flere uskyldige studenter ble drept. Dødstallene førte til et ramaskrik fra universitetsledelsen, og da de ansvarlige vaktene slapp straff, fulgte en akademisk streik.

All undervisning opphørte, og studentene, som kom fra velstående familier over hele Europa, forlot Paris. Fraværet av de rike studentene rammet byens økonomi hardt. Universitetsstreiken varte i to år og ble ikke avsluttet før pave Gregor 9. grep inn.

Den 13. april 1231 utstedte paven charteret *Parens scientiarum* (latin for vitenskapens mor), som ga universitetet rett til å vedta sine egne regler, velge sine egne embetsmenn og dømme i interne tvister.

5 Sølvgruvekonflikt ender i blodbad

1766
SPANSK AMERIKA (MEXICO)

Streiken ved sølvgruven i Real del Monte – en gruveby i dagens Mexico – brøt ut i 1766. Konflikten startet da gruveeieren, Pedro Romero de Terreros, reduserte daglønnen med 25 prosent, fra fire *reales* til tre. Samtidig innførte Terreros større sekker som arbeiderne måtte fylle med sølv hver dag for å oppfylle kvotene sine.

I slutten av juli 1766 overrakte arbeiderne gruveeieren en liste med krav – listen inneholdt også krav om høyere lønninger og bedre arbeidsforhold. Som svar fikk Terreros flere av de ledende arbeiderne kastet i fengsel. Arrestasjonene førte til voldelige sammenstøt den 5. august, og to av gruvesjefene ble steinet til døde.

Demonstrasjonen spredte seg snart til hele byen, og 4000 menn, kvinner og barn gikk ut i gatene i protest. For å få slutt på konflikten sendte den meksikanske visekongen en forhandler til byen. Den endelige avtalen gikk i arbeidernes favør. Daglønnen på fire reales ble gjeninnført, og sekkene som sølvet skulle fylles i, fikk tilbake sin opprinnelige størrelse.

De fleste arbeiderne ved Pedro Romero de Terreros' sølvgruve i Real del Monte var innfødte, men arbeidsstokken inkluderte også afrikanske slaver.

NACIONAL MONTE DE PIEDAD & AUREO & CALICÓ/COINSTRAIL.COM

TEMA

Først forsøkte Pinkerton-agentene å få arbeiderne til å overgi seg uten kamp, men konflikten eskalerte raskt til voldsbruk.

Arbeidere mot agenter:

Blodbad på stålverket

Da 300 Pinkerton-agenter ankom Homestead for å bryte opp en streik, kom det til skuddveksling. Møtet mellom agenter og stålarbeidere endte dødelig og ble skjebnesvangert for den amerikanske fagbevegelsen.

Arbeiderne tok kontroll over stålverket sitt – og avfyrte en gammel kanon mot Pinkerton-agentene som skulle drive dem ut av Homestead.

SCIENCE HISTORY IMAGES/ALAMY/IMAGESELECT

Stålarbeidernes koner støttet mennene sine i kampen mot ledelsen på verket.

TEMA

AV ANDREAS EBBESEN JENSEN & ANDREAS ABILDGAARD

Slepebåten *Little Bill* tøffer nedover den 200 km lange elven Monongahela. Elven skjærer gjennom Homestead – en forstad til byen Pittsburgh i den amerikanske delstaten Pennsylvania. Bak seg trekker slepebåten to overbygde lektere.

Om bord på lekterne er 300 bevæpnede agenter fra detektivbyrået Pinkerton. Mennene er leid inn av Carnegie Steel Company for å få slutt på en streik på selskapets stålverk i Homestead.

Under ledelse av kaptein Frederick Heinde har agentene et klart oppdrag: å fravriste arbeiderne kontrollen over stålverket slik at stålproduksjonen kan fortsette.

Når *Little Bill* ankommer stålverkets hovedinngang kl. 02.30 den 6. juli 1892, står 3000 bevæpnede arbeidere klar.

«Hør etter», sier Heinde idet han går ut på elvebredden for å tale til arbeiderne. «Vi kommer i land for å vokte stålverket. Vi ønsker ingen blodsutgytelse. Det er 300 mann bak meg, og dere kan ikke stoppe dem.»

«Ned med Pinkerton. Ned med Carnegie. Drep alle sammen!»

Arbeiderne og deres støttespillere under kampen om stålverket.

Stålarbeideren Billy Foy roper tilbake: «Hvis dere vil ha adgang til stålverket, blir det over mitt lik!»

Heinde kvitterer med å slå ham i hodet med stokken sin.

Kort tid etter blir det avfyrt to skudd. Det ene skuddet treffer Billy Foy, som faller død om. Det andre treffer Heinde, som vakler såret tilbake i armene på sine menn.

Den dag i dag er det uenighet om hvem som skjøt først, men det som er sikkert, er at skuddene ødela alt håp om en fredelig løsning. Snart er industribyen Homestead forvandlet til et blodig inferno.

Etter å ha kjempet det meste av dagen overga Pinkerton-agentene seg til stålarbeiderne.

GRANGER/BRIDGEMAN IMAGES

Stål driver fremskrittet

Da streiken på Homestead brøt ut sommeren 1892, var USA midt i en industriell revolusjon som hadde ført med seg store økonomiske og samfunnsmessige forandringer.

Stålindustrien var kanskje den viktigste drivkraften i det nye, industrialiserte USA, for den leverte materialer til alt fra broer og jernbaneskinner til maskiner.

På slutten av 1800-tallet var Pittsburgh kjent som USAs ledende stålby – og kronen på verket var stålverket i Homestead, som lå 10 km sørøst for byen.

Da verket åpnet i 1881, bodde det bare 600 mennesker her. Ti år senere hadde industribyen Homestead 12 000 innbyggere, hvorav en tredjedel var ansatt på stålverket.

Industrimagnaten Andrew Carnegie hadde kjøpt opp stålverket i Homestead i 1883. Til sammen eide han sju stålverk rundt om i USA, alle samlet i selskapet Carnegie Steel Company.

Verket i Homestead besto av 16 store flammeovner som forenklet prosessen med å omdanne råjern til stål – og gjorde det mulig å fremstille stål i hittil usette mengder.

Hver sjette time produserte Homestead 44 tonn stål, og det var langt mer enn noe annet stålverk i USA kunne prestere.

Masseproduksjonen av stål gjorde Andrew Carnegie til en av USAs mest velstående menn. Bare i 1890 tjente han 25 mill. dollar, noe som tilsvarer omtrent 867 mill. dollar i dag.

Overenskomstforhandlinger kollapser

På stålverket i Homestead måtte de 3800 arbeiderne se langt etter bare en brøkdel av denne inntekten. Flertallet av dem var ufaglærte arbeidere som tjente 1,70 dollar i fast dagslønn for 12 timers arbeid.

Bare 280 av de ansatte på stålverket var faglærte og medlemmer av stålarbeiderforbundet AAISW (Amalgamated Association of Iron and Steel Workers). De tjente mellom 4,70 og 7 dollar dagen.

Likevel hadde fagforeningens leder, William Weihe, i 1889 forhandlet frem en treårig lønnsavtale med stålverkets direktør, Henry Clay Frick, som var Carnegies forlengede arm i Homestead.

Kontrakten skulle reforhandles i 1892, da Carnegie Steel Company krevde en lønnsreduksjon på mellom 10 og 30 prosent for de faglærte arbeiderne. Frick begrunnet kravet med at markedsprisen på stål hadde falt.

AAISW nektet å undertegne avtalen, og selv om lønnskuttet berørte mindre enn 10 prosent av den totale arbeidsstyrken på stålverket, sluttet alle de ansatte opp om beslutningen.

Frick svarte 29. juni med lockout mot alle ansatte og stengte stålverket.

«Vi kommer ikke under noen omstendigheter til å forhandle videre med AAISW. Løpet er kjørt. Mennene på vår eiendom er ikke streikende, de er forbrytere», uttalte han til avisen The Pittsburgh Commercial Gazette.

Spion advarer om angrep

Direktør Frick hadde tilsynelatende forutsett at lønnsforhandlingene ville bryte sammen. I hvert fall hadde han allerede 2. juni kontaktet detektiv- og vaktselskapet Pinkerton som skulle ha 300 væpnede agenter klare til å storme Homestead.

Når stålverket var gjenerobret, ville Frick

Andrew Carnegie ønsket en konflikt

Homestead-verkets eier, Andrew Carnegie, og direktør Henry Clay Frick utløste den blodige konflikten om stålverket ved å varsle massive lønnsreduksjoner.

STÅLVERKETS LEDELSE

MÅL: De to rikmennene vil redusere de faglærte arbeidernes lønninger ved Homestead-verket med 20 prosent og svekke fagforeningens makt slik at de for fremtiden kan sette sine egne lønninger.

METODE: Carnegie og Frick stenger stålverket som svar på fagforeningens avvisning av lønnskuttet. De utplasserer 300 Pinkerton-agenter som skal sikre kontroll over fabrikken.

RESULTAT: Streiken ender med seier for Carnegie og Frick da delstatens guvernør setter inn 8000 soldater fra nasjonalgarden. Streiken er over, og stålverket kan åpne igjen.

ANDREW CARNEGIE

HENRY CLAY FRICK

WIKIMEDIA COMMONS & SHUTTERSTOCK

FAGFORENINGEN

MÅL: Som formann for fagforeningen forsøker Weihe å få Carnegie Steel Company til å godta en overenskomst uten lønnsreduksjon. I mellomtiden organiserer O'Donnell arbeiderne på verket.

METODE: En koalisjon mellom stålarbeiderne og innbyggerne i Homestead skal tvinge Carnegie tilbake til forhandlingsbordet. Pinkerton-agentene blir tatt til fange etter en hard kamp.

RESULTAT: Lønnsreduksjonen blir tvunget gjennom, og 2000 streikebrytere får jobb på stålverket. Fagforeningen og stålarbeiderne har tapt kampen mot Carnegie og Frick.

WILLIAM WEIHE

HUGH O'DONNELL

WIKIMEDIA COMMONS & GRANGER IMPORT/IMAGESELECT

hente inn arbeidskraft utenfra og starte opp produksjonen igjen så snart som mulig. Pinkerton-byrået var beryktet for å knuse streiker i USA med voldelige – og noen ganger dødelige – metoder, og agentene var som en rød klut i ansiktet på stålarbeiderne.

I Homestead forberedte de 3800 arbeiderne seg. AAISW hadde dannet en komité bestående av 34 faglærte stålarbeidere som skulle organisere kampen mot Carnegie Steel Company.

Lederen for arbeidermilitsen var Hugh O'Donnell. Han ga 1000 mann ordre om å patruljere den syv kilometer lange elvebredden ved stålverket og sendte en spion til Pittsburgh for å samle opplysninger.

Spionen observerte slepebåten *Little Bill* gå fra kai med de to 42 meter lange lekterne *Monongahela* og *Iron Mountain* klokken 23.00 den 5. juli og sendte straks beskjed til arbeiderne i Homestead.

Derfor sto omtrent 3000 bevæpnede arbeidere klare til å gi agentene en varm velkomst da slepebåten og lekterne kom til stålverket kl. 02.30 den 6. juli.

«Drep alle sammen!»

Etter den innledende konfrontasjonen der Pinkerton-kapteinen Frederick Heinde og stålarbeideren Billy Foy ble skutt, søkte Pinkerton-agentene dekning under kalesjene på lekterne. Et regn av kuler og kasteskyts haglet om ørene på dem.

Nyheten om kampen fikk mange av byens innbyggere til å stimle sammen ved stålverket. Noen fulgte slaget på avstand mens de ropte eder og forbannelser mot Pinkerton-agentene. Andre sluttet seg til kampen og skjøt mot fienden eller bombarderte lekterne med murstein og skrapmetall.

«Ned med Pinkerton. Ned med Carnegie. Drep alle sammen!» lød ropene.

Ved åttetiden om morgenen besto stålverkets brokete styrke av over 5000 mennesker. Pinkerton-agentene svarte med å skyte tilbake mot stålverksarbeiderne gjennom små hull som var boret i lekterdekkene. ▶

TEMA

Midt under slaget forlot slepebåten *Little Bill* slagmarken for å frakte den sårede kaptein Heinde og fem andre skadde agenter til sykehus. Lekterne ble etterlatt på bredden – uten mulighet til å trekke seg tilbake.

«Vi var strandet og kunne bare vente på å dø. Vi følte oss forlatt og forrådt av vår kaptein», forklarte en av Pinkerton-agentene til en avis etter slaget.

Arbeiderne fyrer av en kanon

I løpet av dagen prøvde stålarbeiderne på forskjellige måter å ødelegge lekterne.

En gammel kanon fra borgerkrigen ble avfyrt, men kanonkulen bommet på målet. Arbeiderne kastet også dynamittpinner mot lekterne. De fleste bommet, og de få som traff, gjorde bare minimal skade.

Olje ble pumpet ut i elven i et forsøk på å sette lekterne i brann, men ilden brant ut før den nådde fartøyene.

Eksplosjonene og skuddvekslingen innhyllet lekterne i en kvelende røyk. Ved middagstider stekte juli-solen ned fra himmelen og fikk temperaturen inne i lekterne til å stige til uutholdelige høyder.

«Det var et helvete», sa en av Pinkerton-agentene etter slaget.

«Mennene lå rundt omkring på dekket, sårede og blødende, og tryglet ynkelig om å få noe å drikke. Det er et under at vi ikke ble gale eller begikk selvmord alle sammen.»

Fagforeningsformannen William Weihe ankom stålverket omtrent klokken 16. Han var sendt av sheriffen i Homestead for å forsøke å få slutt på kampen.

På dette tidspunktet hadde Pinkerton-agentene heist det hvite flagget flere ganger for å overgi seg – uten resultat.

«Menn, det har allerede blitt utgytt for mye blod. For Guds skyld, stopp angrepet og tenk dere om!» ropte fagforeningslederen.

Lederen for arbeidermilitsen, Hugh O'Donnell, var enig: «La dem gå!»

O'Donnells ord avtvang respekt blant stålarbeiderne, som kort tid etter aksepterte fiendens kapitulasjon.

Hundrevis av geværløp pekte mot Pinkerton-agentene da de vaklet slitne og sårede fra lekterne opp bakken mot stålverkets gårdsplass. Her måtte agentene gå spissrotgang gjennom arbeiderskaren.

THE ILLUSTRATED AMERICAN/WIKIMEDIA COMMONS

Arbeidskonflikten ble avgjort da nasjonalgarden kom til Homestead.

Køller og knyttneveslag haglet ned over agentene mens de stavret over plassen og inn til byen. Klokken 18.00 om kvelden nådde agentene – forslåtte og ydmykede – byens operahus, der de ble innkvartert som fanger.

Det ble satt opp et tog som skulle frakte

Pinkertons detektivbyrå bekjempet streiker

Fra 1850 hadde detektivbyrået Pinkerton suksess med å sette forbrytere bak lås og slå. Fra 1870-tallet ble Pinkerton hyret inn av bedrifter for å bryte streiker.

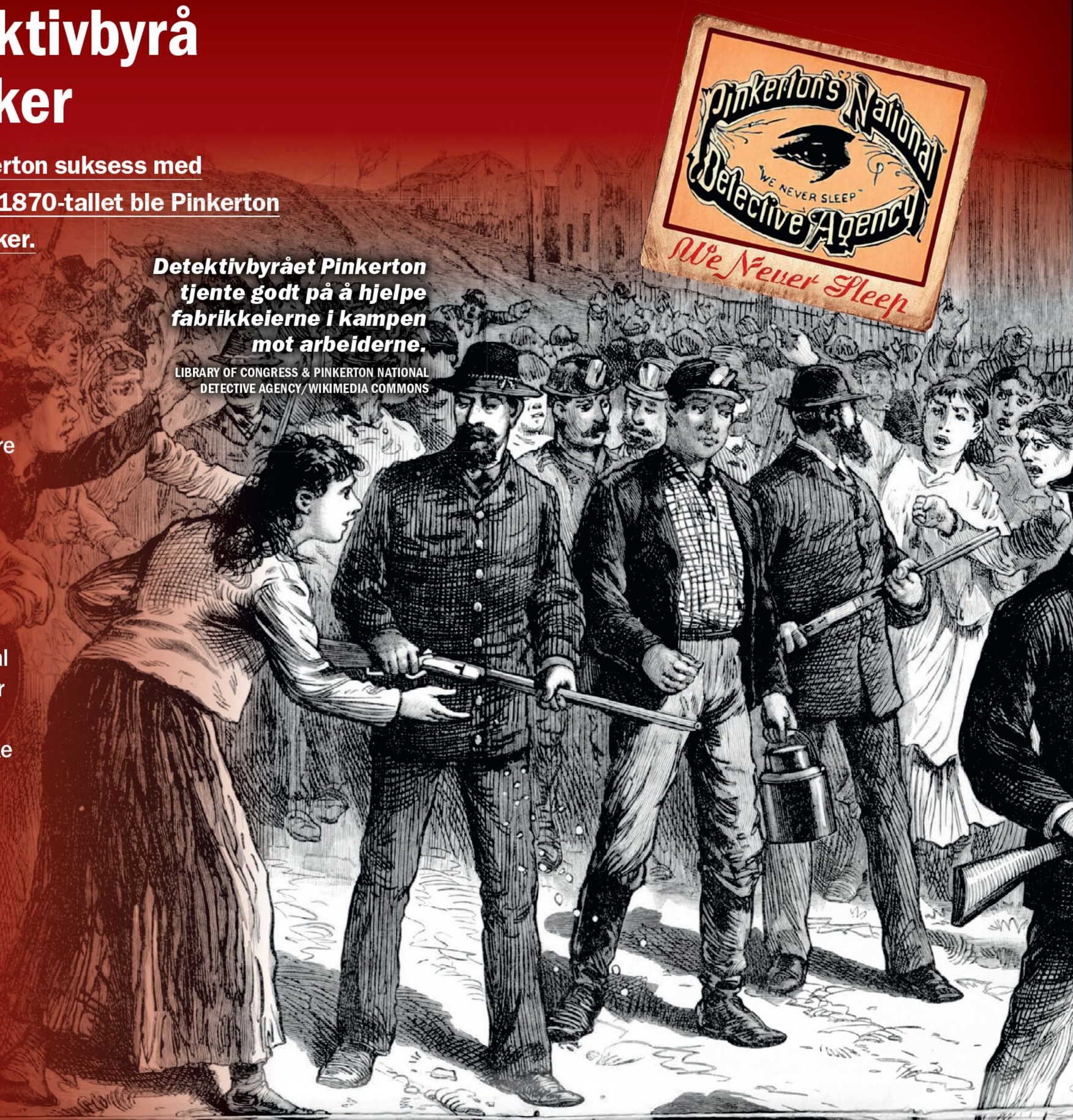
Det var den skotske immigranten Allan Pinkerton som grunnla USAs første detektivbyrå i 1850. Byrået hadde hovedkontor i Chicago, men det fikk snart filialer over hele USA.

Detektivbyrået tilbød hjelp med å oppklare forbrytelser og jakte på forbrytere over hele kontinentet.

På 1870-tallet begynte Pinkerton også å tilby vakttjenester. Agentene fikk ofte i oppgave å bekjempe opprørske fagforeninger med trusler og vold.

Under en stor streik på New York Central Railroad i 1890 drepte Pinkertons agenter fem personer, deriblant en kvinne. To år senere ble Pinkerton hyret inn for å knekke streiken på stålverket i Homestead.

Etter de voldsomme hendelsene i Homestead vendte folkestemningen seg mot Pinkerton-byrået, og ved inngangen til 1900-tallet hadde 26 amerikanske delstater vedtatt lover som gjorde det ulovlig for bedrifter å sette inn eksterne vakter i arbeidskonflikter.

Detektivbyrået Pinkerton tjente godt på å hjelpe fabrikkeierne i kampen mot arbeiderne.

LIBRARY OF CONGRESS & PINKERTON NATIONAL DETECTIVE AGENCY/WIKIMEDIA COMMONS

mennene tilbake til Pittsburgh. Da toget forlot byen med Pinkerton-folkene om bord, eksploderte arbeiderne i jubel. Slaget var vunnet.

Men krigen var langt fra over.

Guvernøren går inn i konflikten

Kampen om stålverket hadde kostet syv arbeidere og tre Pinkerton-agenter livet, og et stort antall mennesker var såret.

Verkets eier, Andrew Carnegie, befant seg i Aberdeen i Skottland, og den 9. juli uttalte han til avisen New York Herald:

«Streiken er svært beklagelig, og nyheten om katastrofen gjorde meg mer trist enn jeg kan sette ord på. Det kom som lyn fra klar himmel. Når det er sagt, kan jeg ikke gå nærmere inn på saken.»

Under en preken i Boston dagen etter satte presten W.D.P. Bliss ord på følelsen som mange arbeidere over hele USA satt igjen med:

«Arbeiderne i Homestead har begeistret og gitt nytt liv og nytt mot til arbeidere over hele landet. Arbeiderne har møtt og beseiret kapitalens desperado-håndlangere, og vi kan bare takke Gud for deres seier.»

Seieren over kapitalistene ble imidlertid kortvarig. Sheriffen i Homestead fant det uholdbart at stålarbeiderne nærmest hadde overtatt byen, så han ba guvernøren i Pennsylvania om hjelp.

Guvernøren kvitterte med å sende 8000 soldater fra nasjonalgarden som skulle ta tilbake stålverket. Da sjefen for styrken, general George R. Snowden, kom til Homestead om morgenen den 12. juli, erklærte han:

«Jeg har full kontroll.»

Arbeiderne kunne ikke annet enn overgi seg og trekke seg tilbake til sine hjem.

Noen dager senere kom en stor gruppe ufaglærte arbeidere som Carnegie og Frick hadde leid inn utenfra, og den 15. juli steg røyken igjen opp fra stålverkets ovner.

Streiken ender som et nederlag

Krigen om stålverket var tapt, og den 21. november stemte medlemmene av fagforeningen AAISW i Homestead for å avslutte streiken. På det tidspunktet ble stålverket drevet av over 2000 arbeidere utenfra.

Bare et fåtall av de opprinnelige ansatte kunne vende tilbake til stålverket.

Konflikten mellom Carnegie Steel Company og arbeiderne hadde endt i en knusende seier, ikke bare for Andrew Carnegie, men for stålprodusenter over hele landet.

Etter streiken i 1892 gikk stålarbeidernes lønninger drastisk ned. Ufaglærte arbeidere gikk ned 20 prosent i lønn, og de faglærte fikk lønnen redusert med opptil 40 prosent.

I 1908 tjente 60 prosent av stålarbeiderne i Pittsburgh under to dollar dagen. På denne tiden var fagforeningen AAISW et hult skall. Carnegie Steel Company og andre stålselskaper i USA leide i økende grad inn ufaglært arbeidskraft fra utlandet – spesielt fra Slovakia – som ikke var tilknyttet noen fagforening.

Fremveksten av ny teknologi førte dessuten til at bruken av faglært arbeidskraft ble redusert.

Carnegie og de andre bedriftseierne trakk det lengste strået etter Homestead, og det var ikke før 2. verdenskrig at USAs stålarbeidere klarte å stable en slagkraftig fagforening på beina igjen.

For Guds skyld, stopp angrepet og tenk dere om!»

Fagforeningsformannen til arbeiderne under kampen mot Pinkerton-agentene.

WIKIMEDIA COMMONS & UNITED STEELWORKERS UNION/WIKIMEDIA COMMONS

Etter oppgjøret i Homestead falt medlemstallet i stålarbeiderforbundet fra 24 000 til 8000. I 1942 ble AAISW tvunget til en fusjon som førte til opprettelsen av fagforeningen United Steelworkers.

USAs arbeidskamp etterlater blodige spor

Konflikten ved stålverket i Homestead er ikke den eneste arbeidskonflikten i USA som har krevd menneskeliv og endt med et nederlag for fagbevegelsen.

1894

Jernbanefagforeningen sporer av

Lave lønninger og elendige forhold får 4000 arbeidere hos jernbanevognprodusenten Pullman Company i Illinois til å gå ut i streik. Fagforeningen American Railway Union (ARU) støtter arbeiderne og erklærer boikott av alle tog med Pullmanvogner. President Grover Cleveland setter inn hæren for å få togene i gang igjen, og etter to måneder bryter streiken sammen. Da er om lag 70 mennesker døde, og ARU blir oppløst.

1914

Massakre koster barn livet

Arbeiderne legger ned arbeidet i protest mot forholdene i John D. Rockefeller jrs. kullgruver i Colorado. Den 20. april 1914 angriper nasjonalgarden og en lokal milits teltleiren der de streikende lever med sine familier. Et maskingevær skyter inn i leiren, og flere telt blir satt i brann. To kvinner og 12 barn mister livet. Deretter avblåser fagforeningen United Mine Workers of America streiken.

1934

Kampen for minstelønn mislykkes

En ukentlig minstelønn på 20 dollar er et av hovedkravene når United Textile Workers of America får 400 000 arbeidere på den amerikanske østkysten til å legge ned arbeidet i september. Myndighetene i delstatene, som står på arbeidsgivernes side, setter inn nasjonalgarden og politiet. 18 arbeidere mister livet, og etter 22 dager avblåser fagforeningen streiken.

LES MER OM HOMESTEAD-STREIKEN

● Arthur Burgoyne: **The Homestead Strike of 1892**, University of Pittsburgh Press, 1979 ● David P. Demarest: **The River Ran Red: Homestead 1892**, University of Pittsburgh Press, 1992

TV FYLLER 100

Lenge virket levende bilder hjemme i folks stuer som fri fantasi. Men i 1925 ble bildene virkelighet da en iherdig oppfinner holdt den skumle dukken sin foran kameraet. I løpet av 100 år har fjernsynets kornete bilder blitt forvandlet til en ustoppelig bølge av filmer, sport og nyheter.

ÅR

AV JANNIK PETERSEN

Radioen var den viktigste kilden til informasjon og underholdning på begynnelsen av 1900-tallet. Men i løpet av 1920- og 1930-årene tok et helt nytt medium sine første spede skritt: fjernsynet.

Utbruddet av andre verdenskrig forsinket utviklingen av fjernsynsapparater, ettersom elektronikkbedriftene i alle de krigførende landene var travelt opptatt med å produsere varer som rustningsindustrien skrek etter.

Selv i USA sto fjernsynet på stedet hvil. Før 1947 fantes det bare noen få tusen TV-apparater i landet, mens britene ledet an med rundt 20 000 TV-er. Bare fem år senere eide tolv millioner amerikanere en TV.

Elektronikkfirmaer over hele verden så potensialet for enorme inntekter, mens politikerne jublet over visjonen om et enda mer effektivt medium for å informere befolkningen.

Og hva med kundene? En amerikansk studie utført av Rutgers University på 1950-tallet viste at TV-seerne var entusiastiske. Mange la vekt på at fjernsynet samlet familien, og noen følte til og med at de hadde fått et nytt familiemedlem i TV-apparatet. Fra da av var det ingenting som kunne stoppe TVs fremvekst.

Etter hvert ble TV-en et så sentralt samlingspunkt for familien at den ironisk ble kalt husalteret.

HAROLD M. LAMBERT/GETTY IMAGES

Dukken Stooky Bills hode ble skannet gjennom en roterende skive med 30 hull. En lignende mottakerenhet gjenskapte bildet av dukken mens hodet beveget seg.

SCIENCE & SOCIETY PICTURE LIBRARY/GETTY IMAGES

1925

Dukkehode ble verdens første TV-stjerne

I dag er John Baird anerkjent som en av Skottlands største oppfinnere. Men i 1925 ristet de fleste på hodet over det han kalte en oppfinnelse som ville «forandre verden». Den 25. mars sendte Baird bilder av et uhyggelig dukkehode via radiobølger fra ett rom i London-varehuset Selfridges til et annet. Dukken var valgt fordi Bairds primitive apparat ikke kunne gjengi detaljene i et menneskeansikt.

SMITHSONIAN INSTITUTION/FLICKR

1930

Runde fjernsyn var kun for de rike

Andre oppfinnere var i likhet med Baird opptatt av å utvikle fjernsynsapparater til bruk i folks stuer. De tidligste versjonene hadde en liten, rund skjerm og kostet en formue. De billigste ble solgt for rundt 105 000 nåtidskroner, men da kunne de også ta imot grumsete svart-hvitt-bilder.

Det var langt mellom TV-programmene, så de fleste kjøpte en TV bare for å vise at de hadde råd. I Storbritannia sendte BBC mindre enn fire timer TV i uken, og bare tidlig om morgenen og rundt midnatt. Radioen var fortsatt det mediet som de fleste land satset på.

I de første serieproduserte fjernsynsapparatene var billedrøret så stort at det lå ned og pekte opp mot taket. Via et speil i lokket kunne man imidlertid se på programmene fra sofaen.

1936

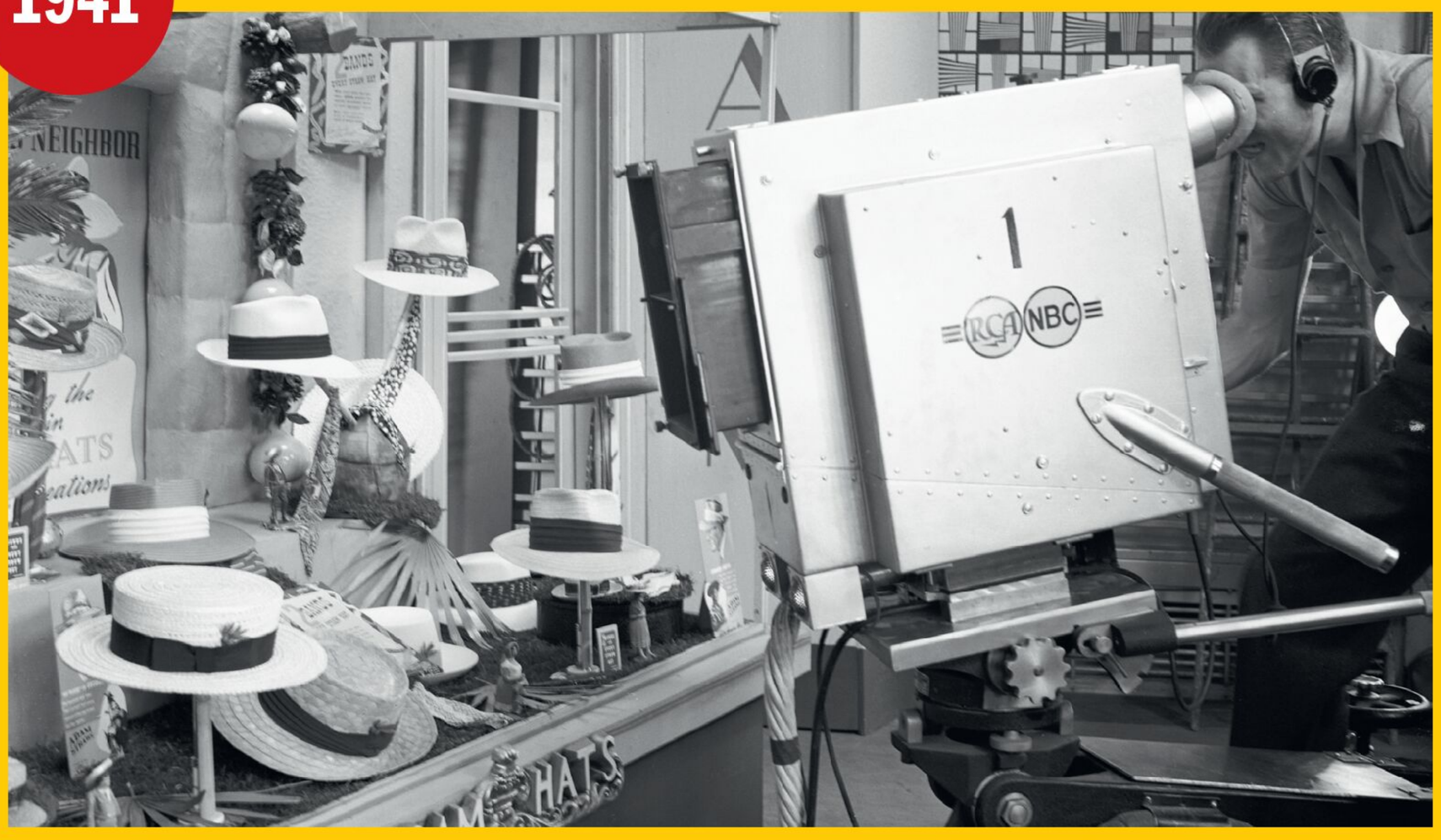
Nazistene sendte live fra De olympiske leker

Under OL i Berlin i 1936 så tilskuerne med forbløffelse på at store TV-kameraer var plassert på stadion. TV-bildene fra dem ble sett av rundt 160 000 tyskere som samlet seg foran offentlige TV-skjermer på postkontorer over hele Hitlers Tyskland. Her kunne de følge begivenhetene i Berlin direkte. De olympiske leker i 1936 var historiens første TV-sendte idrettsarrangement.

1941

Reklame gjorde TV innbringende

Landsomfattende og privateide TV-kanaler så dagens lys i 1941, da de amerikanske radiostasjonene NBC og CBS kastet seg inn på TV-markedet. Pengene begynte å strømme inn fordi annonsører fikk lov til å få navnet sitt på programmer, og ved at det ble vist reklame mellom programmene.

Et TV-kamera filmer en reklame for hatter på begynnelsen av 1940-tallet.

NBC/GETTY IMAGES

Firmaet Telefunkens nesten to meter lange OL-kamera ble kalt Fernsehkanone, fjernsynskanonen.

SHAWSHOTS/ALAMY/IMAGESELECT

1955

Flash-Matic sendte lysstråler mot TV-ens fire fotoceller, hver med sin egen funksjon: kanal opp, kanal ned, lyd og av/på.

EDD THOMAS/ WIKIMEDIA COMMONS

«Hårføner» ble seernes beste venn

Allerede i 1950 innså elektronikkprodusentene at TV-seere kvier seg for å reise seg når de først har satt seg ned. Derfor fikk den første fjernkontrollen navnet *Lazy Bones* – Late bein. Lazy Bones var koblet til TV-en med en lang kabel som var lett å snuble over, og i 1955 fikk den konkurranse fra den første trådløse fjernkontrollen: *Zenith Flash-Matic*, som lignet en hårføner.

Amerikanerne elsket historiens første skjermtroll

Milton Berle (1908-2002) gjorde sitt inntog i amerikanernes stuer i 1948. Hans humoristiske underholdningsprogram «Texaco Star Theatre» ble sett hver tirsdag kl. 20.00 av 97 pst. av seerne i USA. Til og med vannverkene merket at alle satt klistret til skjermen, for vannforbruket steg kraftig kl. 21.00 når showet var slutt og hundretusener av seere måtte på toalettet. Berle ble kalt *Mr Television*, og han antas å være hovedårsaken til at salget av TV-apparater i USA ble fordoblet til to millioner i løpet av 1949.

1948

I 1951 signerte Milton Berle en ny kontrakt med NBC. De neste 30 årene skulle TV-stasjonen betale ham en astronomisk årslønn på én million dollar (ca. 132 millioner kroner i dagens pengeverdi).

NATIONAL PORTRAIT GALLERY/SMITHSONIAN INSTITUTION

1967

Fjernsynet fikk farge, men ingen gadd å kjøpe det

Allerede i 1928 kunne TV-pioneren John Baird vise TV-bilder i farger, men det var først på 1960-tallet at seerne så smått begynte å kjøpe de svært dyre farge-TV-apparatene. I 1964 eide bare 4 pst. av amerikanerne en farge-TV, fordi bare en brøkdel av programmene ble sendt i farger. Dette skyldtes at det var dyrt å ta opp fargeprogrammer. Først tre år senere ble farge-TV-er tilgjengelige i Europa. Selv om antall farge-TV-er gikk forbi svart-hvitt-skjermene i USA i 1972, var det først dette året at Norge innførte farge-TV – som det siste landet i Europa.

1992

Flatskjermen gjorde plass i stuen

I flere tiår var fjernsynsapparater store, kommodeformede bokser fordi det måtte være plass til et langt billedrør bak skjermen. Men i 1992 introduserte den japanske industrigiganten Fujitsu verdens første plasma-TV. Den flate skjermen målte 21 tommer, og fem år senere overgikk selskapet seg selv med en gigantisk 42-tommers TV som bare målte 7,5 cm i dybden. Husalterets tid var forbi. Nå trengte ikke en TV å være et klumpete møbel, men kunne stå i en reol eller henge på veggen.

I løpet av 2000-tallet ble plasma utkonkurrert av flate LCD-skjermer.

BLOOMBERG/GETTY IMAGES

En fransk reklame fra 1960-tallet viser fargefjernsynets forunderlige verden.

INTERFOTO/ALAMY/IMAGESELECT

Parabolen ga flere programmer

Mens de fleste amerikanere på 1960-tallet hadde tre TV-kanaler å velge mellom, måtte mange europeere nøye seg med én. Nordmenn kunne bare se den statlige NRK. I 1981 ble det norske kringkastingsmonopolet brutt, og salg av parabolantenner til publikum ble tillatt i 1986 slik at det ble mulig å ta inn og distribuere TV-kanaler via satellitt.

1979

De første parabolantennene var svært plasskrevende, siden de var seks meter i diameter.

AP/RITZAU SCANPIX

2025

Strømming har sendt TV-seeren ut i det offentlige rom.

KASPARS GRINVALDS/SHUTTERSTOCK

I dag er TV-en med i baklomma

Paradoksalt nok markerer TV-jubileet også en slutt på fjernsynets æra. I dag sitter seerne ikke nødvendigvis hjemme foran TV-en og ser på det TV-stasjonene har valgt å vise. I dag kan man se på TV når som helst, hvor som helst – og det krever ingen TV. Hver dag *streamer* millioner av mennesker favorittprogrammene sine på smarttelefonen.

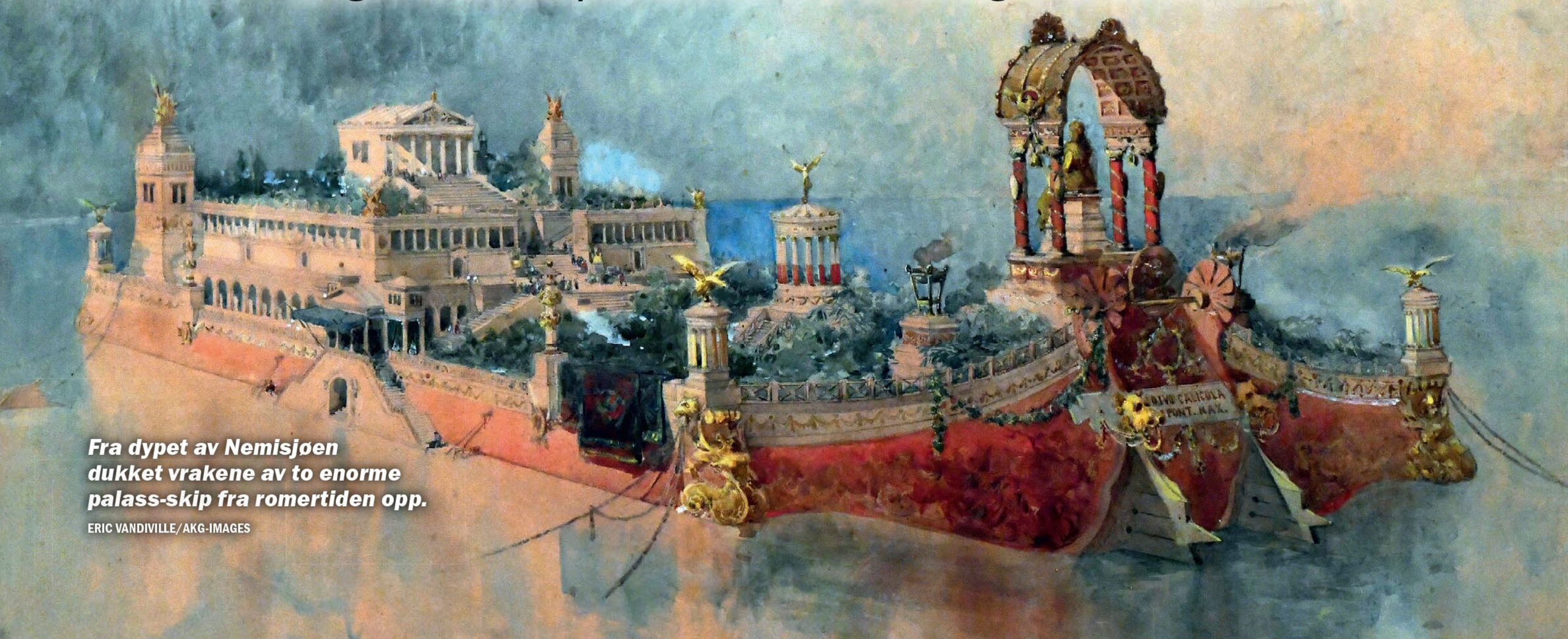

Fra Nemisjøen hentet italienerne blant annet dette bronsehodet av Medusa, som prydet et av skipene.

ERIC VANDIVILLE/AKG-IMAGES

Nemisjøens HEMMELIGHET

Lokale fiskere har i århundrer visst at Nemisjøen i Italia skjuler to gåtefulle kjempeskip. I 1927 beordrer fascistlederen Mussolini at vrakene skal berges for enhver pris. Men diktatoren får seg en overraskelse.

Fra dypet av Nemisjøen dukket vrakene av to enorme palass-skip fra romertiden opp.

ERIC VANDIVILLE/AKG-IMAGES

AV JAN INGAR THON & NIELS-PETER GRANZOW BUSCH

Guido Ucelli sto som fjetret da de mørke konturene kom til syne under Nemisjøens blanke overflate. Året var 1929, og i seks måneder hadde den italienske ingeniørens gigantiske pumper øst millioner av liter vann ut av den 34 m dype kratersjøen utenfor Roma.

Italias diktator, Benito Mussolini, hadde personlig godkjent at sjøen ble tømt for vann. Ifølge fascistlederen var prosjektet «et spørsmål om vitenskap og nasjonal stolthet. En æresgjeld til vår nasjons storhet».

For Nemisjøen skjulte en hemmelighet. På bunnen lå to enorme skipsvrak, sannsynligvis bygd i romersk tid av en ukjent keiser. Mussolini hadde gitt Ucelli i oppdrag å hente skipene opp, og det for enhver pris.

Denne dagen kunne Ucelli endelig ane belønningen for innsatsen han og arbeiderne hans hadde lagt ned. For opp av vannet dukket sakte, men sikkert den ene siden av et enormt skipsskrog av tre. Nemisjøen hadde omsider kapitulert.

Rykter om romerske skatter

Helt siden antikken hadde Nemisjøen tre mil sørøst for Roma vært et mystisk sted. Sjøen var skjermet av kratervegger og tett skog. Om sommeren var området behagelig kjølig og i oldtiden hadde det vært et yndet sted for romerske rikmenn som flyktet fra hovedstadens ulidelige sommervarme.

Men sjøen var mer enn et feriested. Området var knyttet til den romerske gudinnen Diana. Hun var skogens og jaktens gudinne, og vandret ifølge legenden gjennom Nemis skoger når mørket falt på. Om natten speilet fullmånen seg i vannet, og derfor ble sjøen også kalt «Dianas speil».

På bredden av innsjøen bygde romerne et tempel til gudinnen der de ofret til Diana. I middelalderen mente mange derfor at sjøen skjulte store skatter som romerne hadde senket der. På klare dager mente mange lokale fiskere også at de kunne se noe på bunnen.

I 1446 ga kardinal Colonna, som eide innsjøen, oppfinneren Leon Alberti i oppdrag å undersøke ryktene. Alberti hyret inn «menn som svømte som fisk», altså dykkere. Men de fant ingen skatt: «Bare nok trevirke til å laste to muldyr», klaget Colonna.

I århundrene som fulgte prøvde flere å søke gjennom Nemisjøen, men uten å finne noe. Først på 1800-tallet lyktes det med primitivt dykkerutstyr å utforske sjøbunnen, og dykkerne kunne fortelle at det befant seg ikke bare ett, men faktisk to skip på bunnen.

Det ble imidlertid snart klart at det var umulig å heve vrakene. Forsøk med å gripe fatt i trekonstruksjonen med kroker resulterte bare i at plankene ble revet løs. Det så ut til at de gåtefulle vrakene måtte bli på sjøbunnen til evig tid.

Ucelli brukte romersk vanntunnel

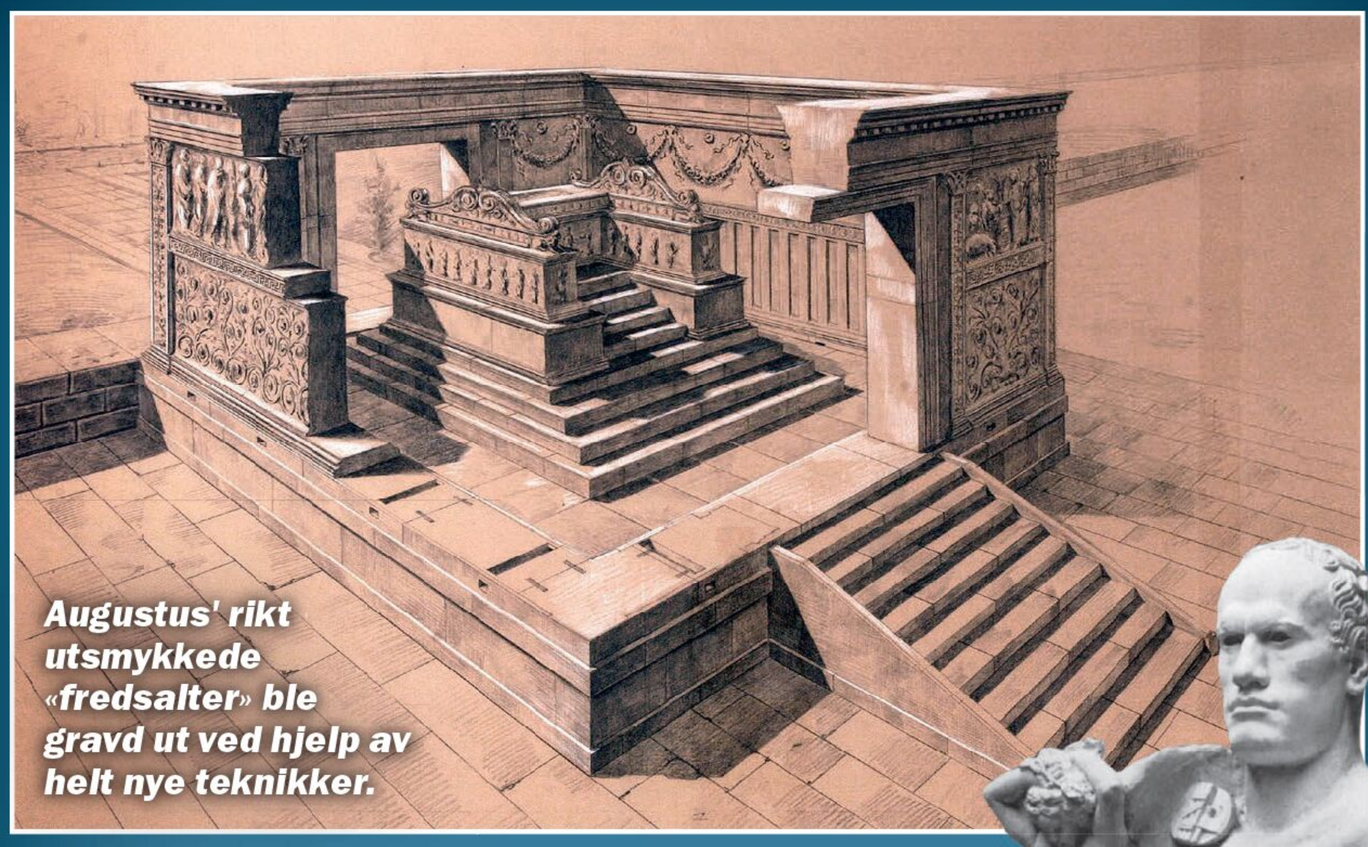
I 1922 kom fascistlederen Benito Mussolini til makten i Italia. Som diktator kunne han trumfe gjennom prosjekter som ingen demokratisk leder hadde noen mulighet for å få gjennom. Han brukte store ressurser på arkeologiske utgravninger og var ikke redd for å bruke ny teknologi og utradisjonelle metoder. For Mussolini var arkeologi nemlig også politikk. Diktatoren ønsket å trekke linjer fra Romerrikets storhet til sin egen fasciststat. Nemi-skipene var en fantastisk propagandamulighet.

Ingeniøren Guido Ucelli fikk derfor ordre om å bruke alle midler til prosjektet. Og Ucelli gikk radikalt til verks: Hvis ikke det lot seg gjøre å heve skipene, så fikk de heller tømme hele innsjøen.

I antikken hadde romerne hogd ut en 1,6 kilometer lang tunnel gjennom kraterveggen rundt sjøen for å unngå at Diana-tempelet på bredden skulle bli oversvømt. Nå skulle den brukes til å tømme Nemisjøen for vann.

Det passet Ucelli fint å bruke antikk, romersk teknologi til å redde de to keiserlige skipene. Men ingeniøren måtte også bruke moderne teknologi i form av fire enorme pumper til å få vannet inn i tunnelen.

Den 20. oktober 1928 ble maskinene startet, og tilskuerne kunne deretter observere hvordan vannstanden begynte å synke, millimeter for millimeter. Pumpene gikk døgnet rundt, og millioner liter av vann ble pumpet gjennom den romerske vanntunnelen og videre ut i den nærliggende Ariccia-dalen. Herfra ble vannet ført ▶

CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

Augustus' rikt utsmykkede «fredsalter» ble gravd ut ved hjelp av helt nye teknikker.

Diktator reddet keiseralter med frost

Benito Mussolini så på seg selv som de romerske keisernes arvtager, og han skydde ingen midler i sin jakt på keiserlige monumenter. I 1903 hadde arkeologer oppdaget keiser Augustus' såkalte «Fredsalter» i Roma.

Men av frykt for at de nærliggende bygningene skulle rase sammen under utgravningene, måtte arkeologene gi opp å avdekke det store alteret. I 1937 beordret imidlertid Mussolini at utgravningene skulle gjenopptas ved hjelp av datidens beste teknologi. For å forhindre at de moderne bygningene skulle rase sammen, fant ingeniørene en måte å fryse bakken på mens alteret ble hentet ut bit for bit.

Fragmentene av det imponerende fredsalteret ble deretter gjenreist ved Augustus' mausoleum ved elven Tiber i Roma.

Mussolini elsket antikken og lot seg bl.a. portrettere som oldtidens sagnhelter.

KEYSTONE-FRANCE/GETTY IMAGES

Bjelkeendene på skipene var dekorert med bronse-hoder av løver, ulver og mytiske vesener.

ARCHIVIO GBB/MONDADORI PORTFOLIO/AKG-IMAGES

Pumpene gikk i fire år

Nemi-prosjektet overgikk alle tidligere forsøk på å heve historiske skipsvrak. Hevingen ble en milepæl i marinarkeologien og regnes fortsatt som en av de største arkeologiske bragdene i historien.

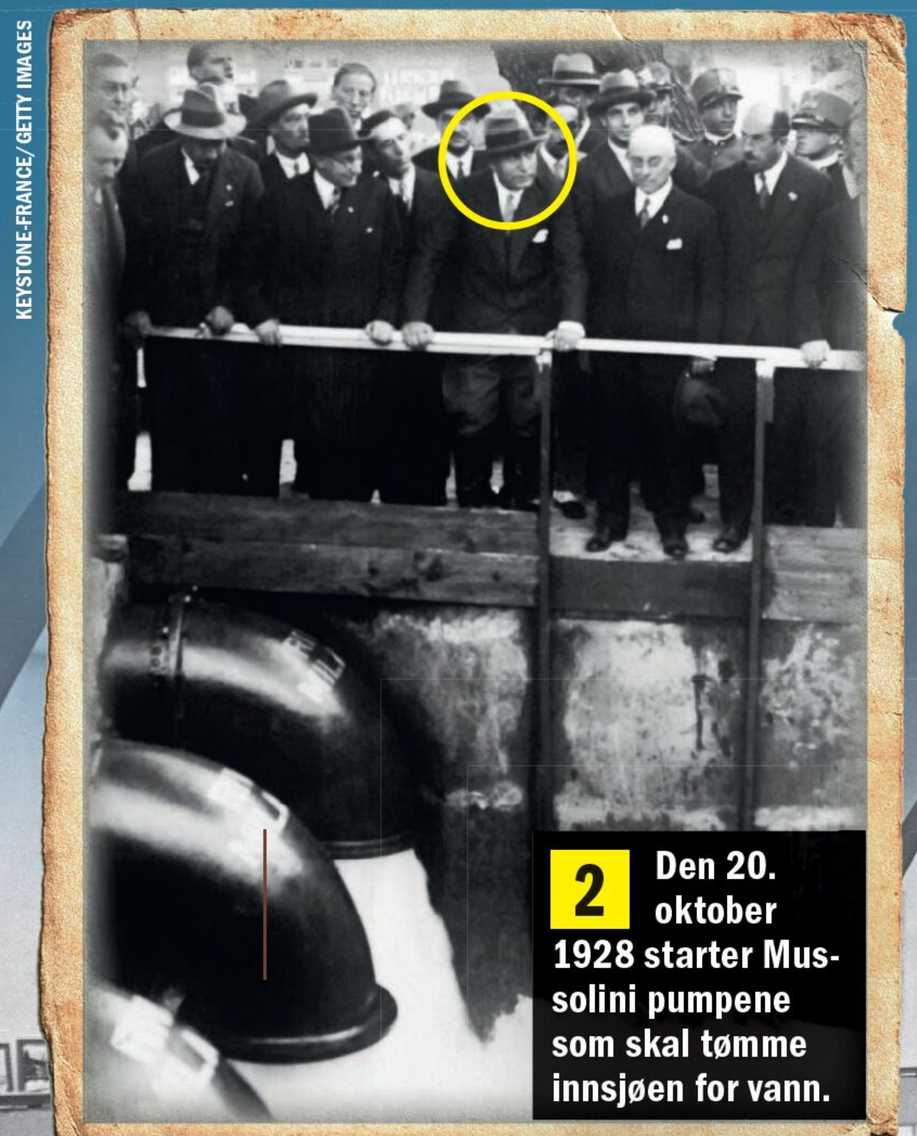
CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

1 I april 1928 finner dykkere det første skipet på 5-15 meters dyp. Det andre ligger 20 meter ned.

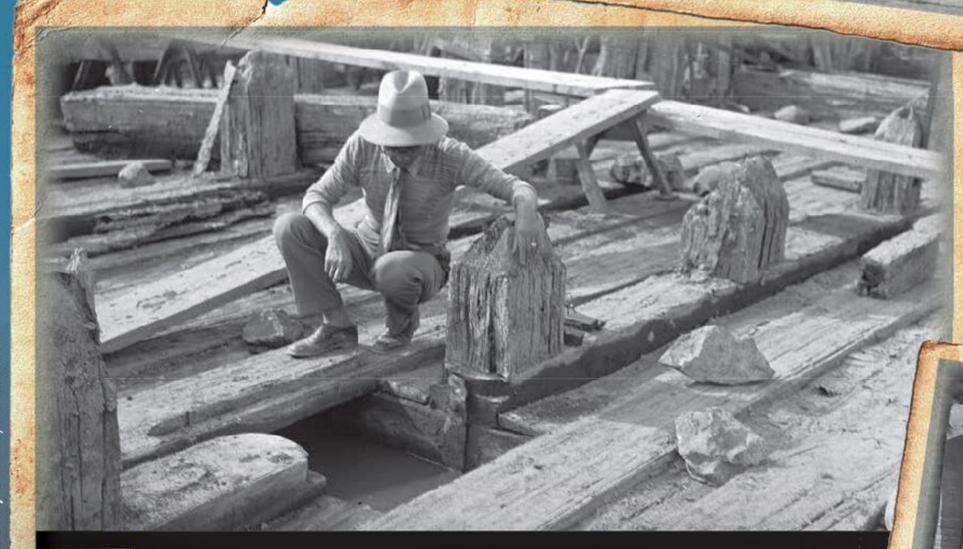
CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

3 Etter hvert som det første skipet blir tørrlagt, kan forskerne se at de øvre delene av skipet har blitt ødelagt av tidligere vrakjegere.

KEYSTONE-FRANCE/GETTY IMAGES

2 Den 20. oktober 1928 starter Mussolini pumpene som skal tømme innsjøen for vann.

CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

4 Til tross for nesten 1900 år på bunnen av innsjøen virker skipets tømmer bemerkelsesverdig intakt.

CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

5 Blant funnene er utallige metallnagler som skipsbyggerne brukte til å sette sammen skipene.

De to gigantene i tall

FØRSTE SKIP	ANDRE SKIP
Lengde: 71 m	**Lengde:** 73 m
Bredde: 20 m	**Bredde:** 29 m

I 1932 er begge skipene omsider tørrlagte. Italienerne konserverer deretter det 1900 år gamle treverket med tjære og plasserer dem i et nybygd museum. 12 år senere legger en brann skipene i aske.

CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

ut til havet via dreneringskanaler.

Den 28. mars 1929 – etter seks måneders uavbrutt pumping – kunne italienerne omsider skimte treverk da deler av det første skipet brøt vannskorpen. Da hadde vannstanden falt fem meter.

Først i oktober 1931 var skipet helt oppe i dagen. På det tidspunktet hadde Guido Ucelli pumpet over 40 millioner kubikkmeter vann ut av sjøen – tilsvarende 16 000 olympiske svømmebasseng. Et lite år senere var også det andre skipet hentet opp fra Nemisjøens dyp.

Selv om skipene hadde tilbrakt nesten 2000 år under vann var de i så god stand at Ucelli besluttet å flytte dem opp på land uten å ta dem fra hverandre først. Skipene kunne ikke løftes, så ingeniøren fikk bygd to store tresleder under hvert av skipene. Slede og skip veide rundt 270 tonn til sammen, men Ucelli fikk rullet gigantene opp på land via et avansert skinnesystem.

Hittil ukjent romersk teknologi

Arkeologene hadde ventet å finne noe unikt på bunnen av Nemisjøen. Men ingenting kunne ha forberedt dem på synet som ventet.

Hvert skip var rundt 70 meter langt – like mye som to tennisbaner. Arkeologene måtte dermed revurdere synet på romersk skipsbygningsteknikk. Mange hadde tvilt på at romerne kunne bygge så store skip som antikkens forfattere påsto, men nå måtte de bare konstatere at dét kunne de.

Men Nemi-skipene var ikke bare store. De var teknologiske underverk. I vrakene fant arkeologene verdens første eksempler på kulelager. Hittil hadde forskerne trodd at de ble oppfunnet på 1400-tallet av Leonardo da Vinci. Nå viste det seg at romerne var først ute.

Kulelagerne var blitt brukt til å dreie en sokkel der det trolig hadde stått en bronsestatue. Arkeologene fant også en intakt vannkran i bronse i det ene vraket.

Ifølge fagfolk ble slike innretninger først funnet opp på 1800-tallet, men igjen viste det seg at romerne lå et langt stykke forut for sin tid. Vannkranen var etter alt å dømme brukt til å regulere skipets forsyning av drikkevann.

Begge skip var dessuten utstyrt med marmorgulv som kunne varmes opp ved å sende varm damp gjennom et nett av blyrør. I tillegg fant arkeologene rester av marmor fra bygninger som må ha stått på skipets dekk. Alt i alt må gulvene og byggene på skipene ha veid rundt 600 tonn.

CINECITTA LUCE/SCALA, FLORENCE

De to skipene var så tunge at det var umulig å løfte dem opp fra havbunnen. I stedet bygde Ucelli to tresleder under skipene og rullet gigantene opp på land ved hjelp av et skinnesystem.

På et av blyrørene fant arkeologene en inskripsjon som viste hvem som hadde fått bygd skipene: Gaius Julius Caesar Augustus Germanicus. Det var nok ikke det Mussolini hadde drømt om. Skipenes byggherre var nemlig bedre kjent som den gale keiseren Caligula.

Ucelli pumpet over 40 mill. m3 vann ut av Nemisjøen – tilsvarende 16 000 olympiske svømmebasseng.

Keiserens fiender senket skipene

Caligula var en keiser med mange lidenskaper. Blant dem var havet og overdådig luksus. Som mange andre romere var Caligula fascinert av Egypt, der de makedonske herskerne, ptolemeerne, i sin tid hadde fått bygget gigantiske lystskip med både spisesaler og hager.

Alt tyder på at det var ønsket om å etterligne ptolemeernes overdådige luksus som fikk Caligula til å beordre byggingen av de to gigantskipene. Her kunne keiseren og vennene hans leve ut sine villeste drømmer. Fra det øyeblikket de gikk om bord, kom de inn i en mytologisk fantasiverden. Her spankulerte de rundt blant gudestatuer og forgylte mosaikker som glimtet i skjæret fra flakkende fakler.

Men Caligulas skip var mer enn bare flytende palasser. Nemi var en hellig innsjø, og ifølge romersk lov fikk ingen skip seile på sjøen. Unntaket var hellige fartøyer. Keiserens skip var derfor også flytende templer til ære for Diana.

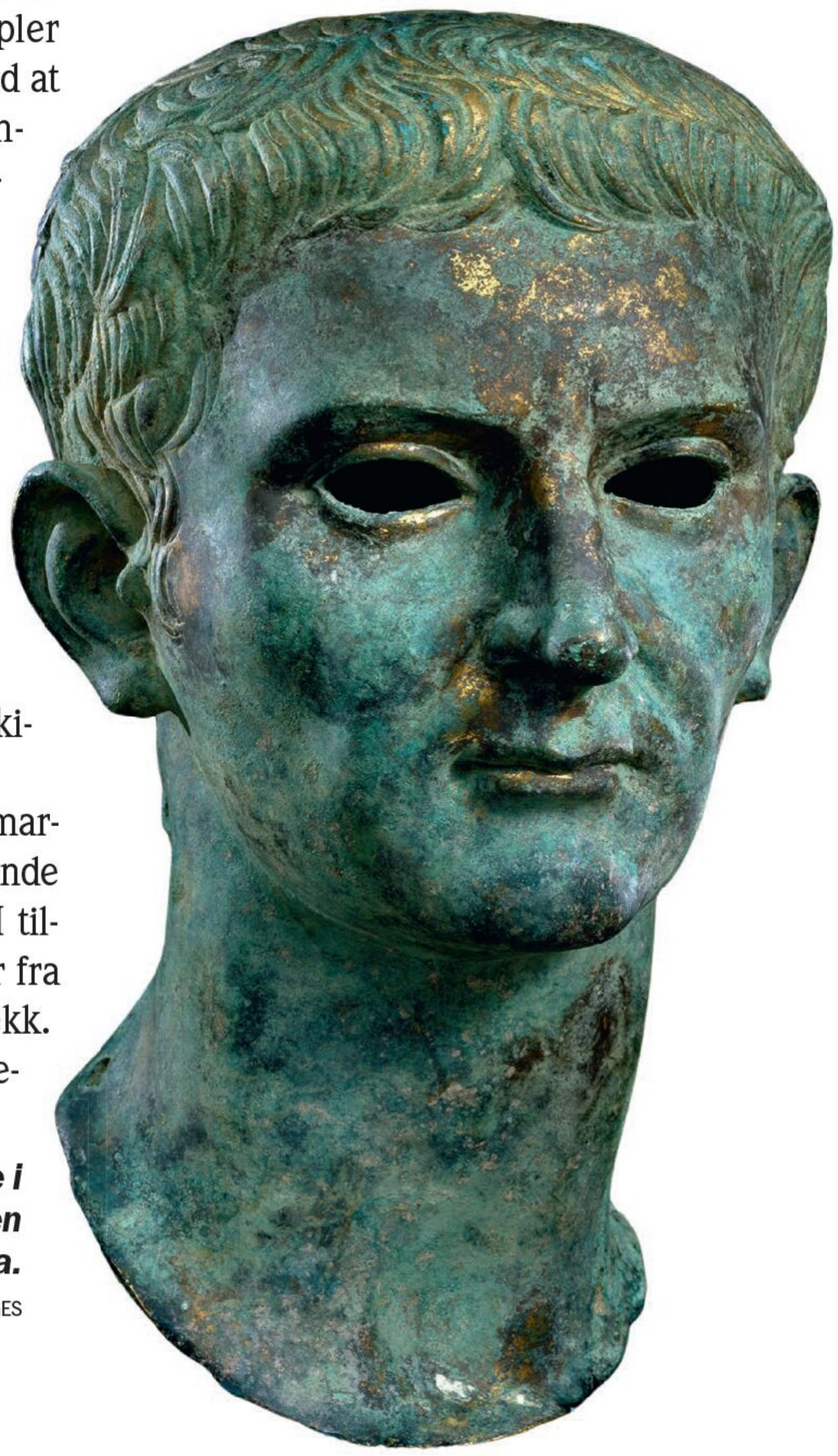
Men Caligula fikk ikke nyte praktskipene sine særlig lenge. I år 41 ble han – etter bare fire år på keisertronen – drept av sin egen livgarde. Senere forsøkte romerne å utslette alle spor etter keiseren.

Nemi-skipene var blant de mest prangende symbolene på den gale keiseren, og ble derfor senket. I 1900 år lå skipene trygt plassert på bunnen av Nemisjøen før en annen diktator hevet dem.

Nemis praktskip ble til aske

Mussolini reddet skipene fra å råtne på bunnen av Nemisjøen, men diktatoren ble også skipenes undergang. Våren 1944 var tyske tropper på retrett gjennom Italia. På veien opprettet de en artilleristilling ved Nemi, bare 200 meter fra museet der skipene befant seg.

I løpet av natten til 1. juni 1944 brøt det ut brann i museet. Ingen vet om det var et alliert angrep eller bevisst hærverk fra tyskernes side. Resultatet var uansett det samme. Neste morgen var det bare noen bronsegjenstander og forkullet treverk igjen av Caligulas praktskip.

De to gigantiske skipene i Nemisjøen var et verk av den ødsle keiseren Caligula.

MUSEUM OF FINE ARTS, HOUSTON/BRIDGEMAN IMAGES

LES MER OM NEMISKIPENE

● Guido Ucelli: **Le Navi Ritrovate. I Testi e le Immagini del Recupero delle Navi Romane di Nemi**, Lampi di Stampa, 2011 ● Michael Galaty & Charles Watkinson: **Archaeology Under Dictatorship**, Springer, 2006 ● G. Ghini: **Il Museo delle navi romane e Il Santuario di Diana di Nemi**, Roma, 1992

Falsk lege ble rik på å stille ut babyer

På slutten av 1800-tallet fikk Martin Couney en genial idé – han ville redde for tidlig fødte barn med kuvøser. Tusenvis av desperate foreldre overleverte babyene sine til ham, og så ble de stilt ut mot betaling.

AV MARIA APPEL

På begynnelsen av 1900-tallet var det nærmest en dødsdom å bli født for tidlig. Ingen brydde seg egentlig om nyfødte eller hadde funnet ut hvordan man kunne redde de små livene. Og foreldrene satt igjen uten håp.

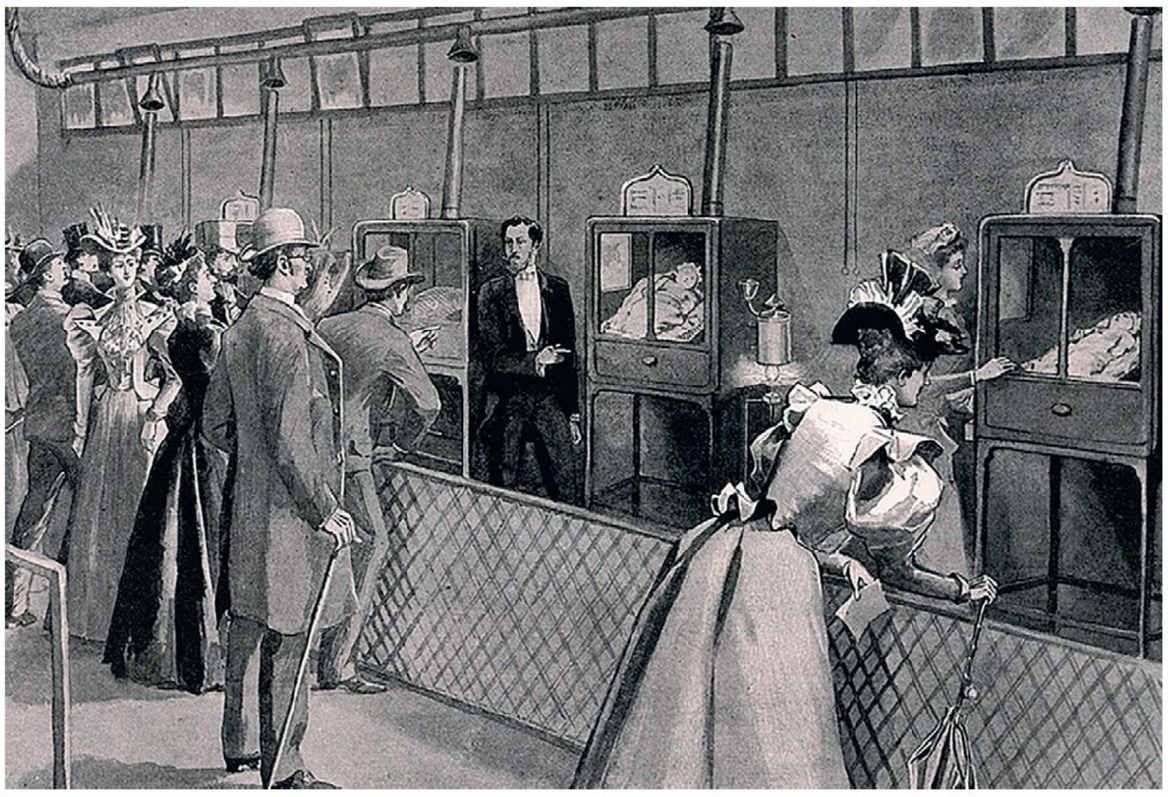
Men en medisinsk revolusjon var på vei – fra uventet hold.

Babyer ble reddet i fornøyelsespark

På 1800- og 1900-tallet stilte sirkus og tivoli-er over hele verden ut mennesker – såkalte «freaks» – for ren underholdning. Felles for dem var at de ofte hadde fysiske mis-dannelser.

Spesielt halvøya Coney Island i New York var sentrum for ville fornøyelsesparker der de besøkende ikke bare ble underholdt av berg-og-dal-baner og spilleboder, men også kunne oppleve mange mennesker som ble ansett som unormale.

I fornøyelsesparken Dreamland fantes f.eks. Lilleputt-landsbyen der det bodde 300 dverger. Besøkende kunne også oppleve en

Gjestene ser på kuvøsene på verdensut-stillingen i Berlin i 1896. Suksessen ga Couney inspi-rasjon til å reise til USA.

WELLCOME COLLECTION

Fornøyelsesparken Luna Park på Coney Island i New York lokket med en utstilling av «Levende spedbarn i kuvøser».

LIBRARY OF CONGRESS

Martin Couney (t.v.) sammen med sin voksne datter Hildegard, som ble født for tidlig og veide bare 1500 gram ved fødselen. De første tre månedene av livet tilbrakte hun på utstillingen i Luna Park, og senere ble hun sykepleier samme sted.

NEW YORK PUBLIC LIBRARY DIGITAL COLLECTIONS

stamme av såkalte filippinske hodejegere som var hentet fra hjemlandet og skremte amerikanerne med sine lokale skikker og avslørende klær.

Men i Luna Park, rett ved siden av Dreamland, var det amerikanere som var utstilt, nærmere bestemt en pussig utstilling av for tidlig fødte barn.

Fra 1903-43 ble barna brakt inn av fortvilte foreldre som ikke hadde noe annet sted å gå. Babyene veide bare cirka et kilo, og på den tiden var overlevelsesraten for så små barn ekstremt lav – over 80 prosent døde.

Teltbestyreren bak utstilingen var den tyskjødiske immigranten Martin Couney. Han la barna i en kuvøse som ble kunstig oppvarmet, og det økte barnas sjanse for å overleve betraktelig. Ifølge ham selv reddet han 6500 barn i løpet av sin karriere.

«Jeg kan ikke redde alle barn. Men tapsprosenten er ikke høy, og alle foreldre vet at jeg passet godt på barnet deres helt til Gud tok dets sjel. Jeg har aldri mottatt en klage eller blitt etterforsket», sa han i sine siste år.

Han påsto at han hadde studert medisin i Leipzig og Berlin, men det er aldri blitt bekreftet om han faktisk fullførte studiet. For å bli lege måtte man skrive en avhandling, og historikere som har forsket på Couneys liv har ikke funnet noen avhandling skrevet av ham i noe bibliotek.

Men det var ikke til hinder for at han ble anerkjent for sin tilnærming.

Verdens første kuvøse var fransk

Couney gjorde kuvøsen kjent i USA, men det var ikke han som sto bak ideen. Det var den franske legen Étienne Tarnier og hans elev Pierre-Constant Budin.

På 1890-tallet studerte Couney hos Pierre-Constant Budin, og i 1896 ble han sendt til verdensutstillingen i Berlin for å vise frem den nye oppfinnelsen deres – kuvøsen som kunne redde spedbarns liv.

Han lånte seks for tidlig fødte barn til formålet, og utstillingen ble en så stor suksess at Couney bestemte seg for å gjøre det til sin levevei på den andre siden av Atlanteren.

På den tiden fantes det ingen sykehus i USA som arbeidet med å ta seg av nyfødte barn, og mange leger mente at ideen hans var uvitenskapelig og at det ble altfor dyrt.

På den tiden var tankegangen i medisinske kretser ganske enkelt at hvis barna ikke kunne klare seg, så måtte de dø. Slik hadde det jo vært i århundrer, og foreldrene hadde vært fullt klar over at ikke alle barna deres nødvendigvis kom til å overleve babystadiet.

I USA var det også et helt annet syn på det å vise frem den nyfødte babyen sin den gang. Det var f.eks. vanlig at det ble delt ut premier til den feteste og søteste babyen på markedsplasser rundt om i landet

Couneys babyshow, der foreldre leverte fra seg sitt nyfødte barn og dets kamp for å overleve ble solgt som underholdning til tusenvis av fremmede, ble derfor ikke sett på som uvanlig på den tiden.

Couney hevdet at han hadde reddet over 80 prosent av de 8000 for tidlig fødte barna som kom i pleie hos ham i løpet av de 40 årene han drev virksomheten.

> **«Jeg kan ikke redde alle barn. Men tapsprosenten er ikke høy, og alle foreldre vet at jeg passet godt på barnet deres helt til Gud tok dets sjel.»**
>
> Martin Couney, teltbestyrer og muligens lege

Selv om tallene ikke kan bekreftes, er det bred enighet om at den behandlingen som Couneys leger og sykepleiere ga, var den mest avanserte i USA på den tiden.

Den første neonatalavdelingen med kuvøser åpnet ikke før i 1943, og da i New York – inntil da foregikk den beste behandlingen for for tidlig fødte barn i en fornøyelsespark.

Les om freakshows:
Med fryd og redsel betalte folk på 1800-tallet for å se skjeggete damer, sammenvokste tvillinger og andre «freaks».

Rokokko

VOVEDE LIDENSKAPER LØP LØPSK

AV ELSE CHRISTENSEN

Mens overklassen flørtet med alt og alle i en orgie av blomsterranker, krevde opplysningstidens filosofer færre nakenmalerier og mer sunn fornuft. Rokokkoens tidsalder var maniert – og kortvarig.

Naturen rykket inn i stuene, som var dekorert fra gulv til tak med blomsterranker, skjell og palmer. I hagene poppet det opp kinesiske pagoder, og maleriene dampet av erotikk. Rokokkoen var overklassens opprør mot tidligere tiders stive former og standsmessige uttrykk.

Perioden, som varte fra rundt 1720 til 1790, ble først og fremst dyrket i Frankrike. Den lekende tidsalderen fikk imidlertid en brå og blodig slutt da revolusjonen brøt ut og aristokratene ble skilt fra sine pudderparykkledde hoder.

Fornuft og følelse

Filosofer som Voltaire og Rousseau tordnet mot rokokkomalernes dekadanse og mante til orden og fornuft.

FRANÇOIS BOUCHER

Filosofer foraktet rokokko

For beundrerne var rokokko en hyllest til livet, sensualiteten og den uspolerte gleden. Men ikke alle var like begeistret. Den sterkeste motstanden kom fra opplysningstidens filosofer.

Rokokkoen og opplysningstiden sammenfalt i tid, men de hadde motsatte oppfatninger.

Mens rokokkoen hyllet leken, dyrket opplysningstiden fornuften, troen på vitenskapen og det personlige ansvaret. Arkitekten og filosofen Jacques-François Blondel gjorde for eksempel narr av rokokkointeriørets «latterlige virvar av skjell, drager, siv, palmer og planter». Voltaire og Denis Diderot, to av opplysningstidens mest fremtredende forfattere, kritiserte også rokokko for å være «overfladisk» og «dekadent». Diderots skarpeste kritikk var rettet mot maleren François Boucher, som var kjent for sine malerier av vakre kvinner i landlige omgivelser. Han brukte billige triks som talte til det primitive i mennesket, mente Diderot.

«Hvordan kunne de motstå de seksuelle hentydningene, glitteret, pompongene, brystvortene og rumpeballene som utgjør essensen hos Boucher?» spurte han retorisk i 1761.

Maleren Jean-Honoré Fragonard spesialiserte seg på å male gjennomsiktig silke og scener som oste av erotikk.

JEAN-HONORÉ FRAGONARD

BAROKKEN (CA. 1600-1750)

ARKITEKTUR: Kom særlig til uttrykk i den katolske kirkens storslåtte og himmelstrebende byggverk.

KIRKELIG: Stilarten hadde sitt utspring i den katolske kirken, som ønsket å styrke båndene til de troende.

MØRK: Dunkle scener, mørke farger og makabre motiver preget maleriene.

GRANDIOS: Arkitektur, kunst og mote skulle være så storladen og prangende som mulig.

VS.

ROKOKKOEN (CA. 1720 TIL 1790)

DESIGN: Smykker, kjøkkenservice og møbeldesign – rokokkoen fokuserte på det nære.

VERDSLIG: Drevet frem av aristokratiet, hvis moralbegreper ofte var uforenlig med kirkens dogmer.

PASTELLFARGET: Lyse farger og pastell gikk igjen i malerier, møbler og tapeter.

INTIM: Rokokkoen fokuserte på hjemmet, hvor budoaret var det viktigste rommet.

STUDIOTAN/SHUTTERSTOCK

Nok av barokk

VICTORIA AND ALBERT MUSEUM, LONDON

Rokokkostilen var preget av myke linjer og asymmetriske kurver, sarte farger og blomsterornamentikk på så godt som alle tilgjengelige flater.

Franskmenn ville ha natur i stuene

I 1715 døde Frankrikes solkonge, Ludvig 14., etter 72 år på tronen. Dødsfallet innebar store forandringer.

Etter mer enn sju tiår med et prangende hoffliv, der ingenting kunne bli storslått eller pompøst nok, trengte den franske overklassen en forandring.

Adelen kastet seg derfor over en ny stilart – og en helt ny livsstil.

Ut med barokkens tunge kirkekunst og inn med forfinet natur i form av skjell, blader og blomsterranker.

Fremfor alt måtte ingenting bli for tungt. Det lette, lekne, elegante og lystbetonte skulle nå stå i sentrum – enten det gjaldt kunst, mat, kjærlighet eller livet i sin alminnelighet.

Samtiden ga stilen navnet rokokko. Ordet var avledet av det franske *rocaille*, som betydde dekorasjoner med skjell og småstein.

Begrepet ble første gang brukt av den franske gullsmeden Jean Mondon, som beskrev stilen i sin bok «Premier livre de forme rocquaille et cartel» fra 1736.

Lykken ble meningen med livet

Etter flere tiår med en kongemakt som strebet etter nasjonal ære og stormaktsstatus, vendte franskmennene oppmerksomheten mot det nære og det sanselige med rokokko. I aristokratiets hjem ble de store salene valgt bort til fordel for mindre stuer som kunne danne rammen om små, intime selskaper.

Ordet *petit* – liten – og diminutivet *-ette* ble flittig brukt.

Stikkordene vant innpass i navngivningen av overklassens landeiendommer og lystslott, som nå fikk navn som *bagatelle*, *gloriette* og *Le Petit Trianon*.

Det sanselige kom også til uttrykk i matkunsten. Små kaloribomber som majones og praline er blant de kulinariske kreasjonene vi kan takke rokokkotiden for. Sistnevnte er en syndig masse av finmalte, ristede mandler blandet med sukker og sjokolade.

«Vi må begynne å si til oss selv at vi ikke har noen annen oppgave her i verden enn å gi oss selv sanseopplevelser og behagelige følelser», sa madame du Châtelet, filosofen Voltaires elskerinne.

Smått ble godt

Adelen flyttet festen inn i små rom på landstedene sine. Det handlet om å fremstå uanstrengt sofistikert mens man nippet til overdådige småretter.

JEAN-FRANÇOIS DE TROY

Rokokko og revolusjon

Adelens sorgløse liv fikk en brå slutt da folket stormet Bastillen under den franske revolusjonen og deretter tok makten i landet.

MUSÉE DE L'HISTOIRE DE FRANCE

Revolusjon satte en blodig stopper for utsvevelsene

Rokokkoen var aristokratiets livsstil – tilpasset et publikum som hadde råd til et liv i lediggang og høyt forbruk. Men da 1700-tallet var på hell, gikk også overklassens sorgløse liv mot slutten.

Frankrike gjennomgikk store endringer på denne tiden. Kraftig befolkningsvekst, økonomisk ustabilitet og flere år med dårlige avlinger la press på bønder, arbeidere og det fremvoksende borgerskapet.

Overklassens overflodsliv sto i sterk kontrast til de elendige levekårene til de sultende massene. De ulike forholdene og adelens sorgløse liv skapte et voldsomt hat mot overklassen og livsstilen som symboliserte den – rokokko.

Da revolusjonen brøt ut i 1789, endret den nye tidens kunstnere retning. Borte var lekenheten og den søte likegyldigheten i kunsten. Borgerskapet ville ha realisme og idealisme.

I maleriene måtte adelens lek vike for blodige scener fra barrikadene og heroiske portretter av revolusjonens store skikkelser.

Adelen kunne ikke få nok av Kina

Etableringen av de ostindiske kompanie-ne på 1600-tallet førte til at handelen med kinesiske varer som porselen og silke blomstret opp. Handelen inspirerte europeiske kunstnere og håndverkere til å skape sine egne verk. Resultatet ble de såkalte kineseriene – europeiske tolkninger av stil og motiver fra Det fjerne østen.

Kineserienes finurlige, kurvede og eksotiske figurer passet godt inn i rokokkoens stil, og snart var tapetene og porselenet i de franske overklassehjemmene fylt med pagoder, drager og eksotiske fugler. Stilen fikk næring av at europeerne i 1713 ble i stand til å produsere sitt eget ekte harde porselen, det såkalte Meissen-porselenet. Produksjonsprosessen hadde ellers vært en kinesisk industrihemmelighet.

I Europas hager dukket det opp paviljonger og pagoder. Rokokkokunstnere som Jean-Antoine Watteau (1684-1721) og François Boucher (1703-1770) inkluderte flittig kinesiske motiver i sine malerier. Dette gjelder særlig Bouchers stemningsfulle «Le Jardin chinois», som skildrer en europeers fantasi om livet i Kina.

Kokette kineserier

FRANÇOIS BOUCHER

Europeiske hoff svermet for alt kinesisk, og holdt teselskaper iført sine – ofte eventyrlige – varianter av kinesiske klær.

Lyst og lykke

Kjærlighet var bare for moro skyld

Ingenting illustrerte rokokkoens tilnærming til livet og lykken mer enn tidens syn på kjærligheten. Siden lykken var livets absolutte mål, var det viktig å unngå skuffelser i parforhold.

Derfor måtte kjærligheten ikke tas for alvorlig – møtet mellom en mann og en kvinne skulle, ifølge rokokkoens idealer, være en lystig lek.

Flørt og erotikk ble viktige kilder til den spesielle formen for uforpliktende lykke som rokokkoen dyrket, og var hyppige motiver i kunsten – ikke minst i den typen malerier som samtiden kalte *fête galante*, kjærlighetsfest. I maleriene leker, spiller og danser overdådig kledde adelsmenn og -kvinner i landlige eller parklignende omgivelser.

Den franske maleren Jean-Honoré Fragonards maleri «Husken» er særlig berømt. Maleriet viser en ung kvinne som kokett svinger seg i en huske som henger i et tre mens hun blir beundret av to menn.

Koketteri og erotisk dristighet hos kvinner ble på moten. Siden kjærligheten var en lek, var det ingen grunn til å skamme seg eller gjøre seg kostbar.

Rokokkoens nytelsessyke ga opphav til en hel sjanger av malerier kalt fête galante, der overklassen flørter sorgløst i hagescener.

JEAN-HONORÉ FRAGONARD

Møbler uten kant

Stoler og kommoder fikk kurver

For mange er de slanke, sterkt buede stolbeina selve symbolet på rokokkoens møbelstil. Men det var ikke bare stolbeina som var buede. Rokokkoens forkjærlighet for letthet og buede former gjennomsyret alle aspekter av datidens møbelkunst.

Kommoder var ikke lenger rektangulære kasser med rette fronter og sider. I stedet svulmet de opp til runde former som franskmennene kalte bombé (avrundet eller kuppelformet).

Asymmetri preget også stilen. Det gjaldt til og med stol- og sofaryggene – men uten at det gikk på bekostning av komforten og nytelsen som var et ufravikelig krav i rokokkoens stil.

Jakten på nytelse og komfort lå også bak populariteten til *sjeselongen*, en mellomting mellom en lenestol og en sofa, designet for å slappe av på dagtid.

Sjeselongen passet godt til rokokkotidens intime og avslappede livsstil. På 1700-tallet ble den et uunnværlig møbel i salongene og i rokokkohjemmets viktigste rom, budoaret. Rommet ble innredet for husets frue med sjeselong, skrivebord og toalettbord.

Myke puter, avrundede armlener og fine utskjæringer – rokokkoens møbelkunst var et stort skritt bort fra barokkens bombastiske og tunge stil.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART

LES MER OM ROKOKKOEN

● Gauvin Alexander Bailey: **Baroque & Rococo (Art & Ideas)**, Phaidon Press, 2012 ● Eva-Gesine Baur: **Rococo**, Taschen America Llc, 2007

Underveis på den 1288 km lange strekningen anla banearbeiderne 200 broer.

JAN MARK DE HAAN

Innlandsbanen:

Sveriges livline ble turistenes favoritt

Innlandsbanen har kjørt gjennom Sverige siden 1937, på steder der naturen er så barsk at en bil ikke kommer frem. Men det romantiske utflukttogets tid kan snart være over.

AV ELSE CHRISTENSEN

Turisme og storslått natur var ikke noe generalstabssjef Axel Rappe tenkte på da han foreslo en jernbane gjennom det svenske innlandet i 1894. Den sørlige delen av landet var godt forsynt med jernbanelinjer, men nord for Stockholm fantes det bare én – jernbanen til Boden 35 km fra Luleå. Nærheten til Bottenviken gjorde den sårbar, påpekte Rappe.

Forholdet til den russiske tsaren var anspent. Og generalstabssjefen hadde innsett at russerne bare trengte å sabotere linjen på ett sted før forsyningene til den svenske hæren i nord stoppet opp og landets soldater ble satt ut av spill.

Generalstabssjefen talte for døve ører – det var først ti år senere at spørsmålet om en innenlands jernbane virkelig ble presserende: Det skjedde i 1905, da Norge erklærte seg selvstendig og oppløste unionen med Sverige som hadde eksistert siden 1814.

Norges selvstendighet innebar at de isolerte svenske innlandssamfunnene ikke lenger kunne bruke de gamle transportveiene som tidligere hadde knyttet dem til de norske havnebyene langs Atlanterhavet.

Noe måtte gjøres hvis ikke det naturressursrike – men befolkningsfattige – svenske innlandet skulle visne bort.

I 1907 godkjente derfor den svenske Riksdagen forslaget om å bygge første etappe av Innlandsbanen som med tiden skulle forbinde Kristinehamn i det sentrale Sverige med gruvebyen Gällivare nord i landet.

Alt var håndarbeid

Så snart landmålerne hadde fått traséen på plass, ble ingeniører og rallarer – betegnelsen på jernbanearbeidere kom fra «rallväg», navnet på de første hestetrukne jernbanelinjene – satt inn i arbeidet.

Rallarne på Innlandsbanen skrev seg inn i en lang tradisjon. Siden den svenske jernbanebyggingen for alvor skjøt fart i siste halvdel av 1800-tallet, hadde fattige bondesønner strømmet til jernbanen for å finne arbeid.

Rallarne levde som nomader og fulgte jernbanen hvor enn den gikk. Og de unge, sterke mennene var ettertraktet, for alt arbeidet ble gjort med håndkraft.

Først måtte terrenget planeres og overflødig jord kjøres vekk. Deretter løftet rallarne sviller og skinner på plass. En enkelt skinne kunne veie opp til ett tonn og krevde fem mann å håndtere.

Under byggingen av Innlandsbanens eneste tunnel (ved Jokkmokk), eller når gjenstridige steiner skulle ryddes vekk, brukte rallarne dynamitt. Sprengstoff gjorde imidlertid bare en liten del av jobben, for også kampen mot steinmassene krevde knokefett, hakker og håndrevne bor.

Det tyngste arbeidet var å grave ut grus til sporet.

«Transporten av grus foregikk vanligvis på dagtid, og vi gravde om natten. 106 netter på rad den første sommeren, 60 netter den neste», forteller Gustaf Forsgren, som bare var 16 år gammel da han begynte som rallar.

Lønnen var ikke noe å skrive hjem om. Vinteren 1908 var timelønnen for en rallar bare 40-65 svenske øre, et beløp som tilsvarer 35-40 svenske kroner i dag.

Sumpene frøs til is

Det harde arbeidet var ikke den eneste utfordringen for arbeiderne. Jo lenger nord anleggsarbeidet nådde, desto vanskeligere ble terrenget. Den 501 kilometer lange strekningen mellom Vilhelmina og Gällivare gikk gjennom et forrevet landskap med klipper og fjell gjennomskåret av brusende elver.

Store områder med granskog vekslet med myrer. I noen av våtmarkene var jordsmonnet så mykt at alt anleggsmateriellet til jernbanen – og rallarbrakkene som fulgte med arbeidsmannskapene – bare kunne flyttes om vinteren når myrene frøs til.

Et goldt landskap ventet da jernbanen nærmet seg polarsirkelen ved Jokkmokk, det nest siste stoppestedet. Om vinteren sank temperaturen ofte ned til 25-30 minusgrader. I den ekstreme kulden måtte arbeiderne helle salt i borehullene for å hindre at boret frøs.

Verdenskrig kom i veien

Men verken sump, kulde eller naturens mange andre luner kunne stoppe anleggsarbeidet. Jernbanen beveget seg jevnt og trutt nordover. I 1914 grep imidlertid verdensbegivenhetene inn.

Kaoset under første verdenskrig førte til at arbeidet med Innlandsbanen nesten stoppet opp. Som følge av dette måtte den svenske regjeringen utsette innvielsen av jernbanen, som var planlagt til 1924.

Først den 6. august 1937 kunne det offisielle Sverige, representert ved kronprins Gustav Adolf, erklære Innlandsbanen for åpnet. Kongen kvitterte for æren med å sette sitt navn på en stein i Kåbdalis ved Jokkmokk – stedet der rallarne la det siste stykket med skinner. Nå var den sikre forbindelsen mellom Kristinehamn i Midt-Sverige og Gällivare i nord endelig etablert.

NATO går om bord

Begeistringen over jernbanen varte ikke lenge. Bare 30 år etter innvielsen ble det klart at jernbanen ikke var lønnsom.

I 1992 fikk Innlandsbanen sin dødsdom. En permanent nedleggelse ble imidlertid unngått fordi det kommunalt eide AB Inlands-

OKÄND/TEKNISKA MUSEUM

Rallarne kjempet seg nordover gjennom Sverige i 25 graders kulde.

banan overtok driften. Året etter debuterte banen som transportmiddel for eventyrlystne turister med et redusert ukentlig antall avganger.

Og siden den gang har antall passasjerer økt jevnt og trutt. Særlig andelen utenlandske reisende er for oppadgående. I 2022 utgjorde utlendinger 20 prosent av alle reisende på Innlandsbanen. To år senere var tallet 36 prosent.

Med Sveriges inntreden i NATO har også militæret fått øynene opp for den romantiske jernbanen gjennom Sveriges bakgård.

Krigen i Ukraina har vist hvor viktig det er med en effektiv infrastruktur. Derfor bør Innlandsbanen moderniseres i stor skala, med utretting av kurver for å øke hastigheten på banen, ifølge et forslag fra Försvarshögskolan i Stockholm.

I tillegg bør banen elektrifiseres og dobbeltspores på flere strekninger.

Som generalstabssjef Rappe påpekte for mer enn 130 år siden, kan Innlandsbanen, med sin beliggenhet langt fra Bottenviken, binde landet sammen på trygg avstand fra en angripende fiende, heter det i resonnementet.

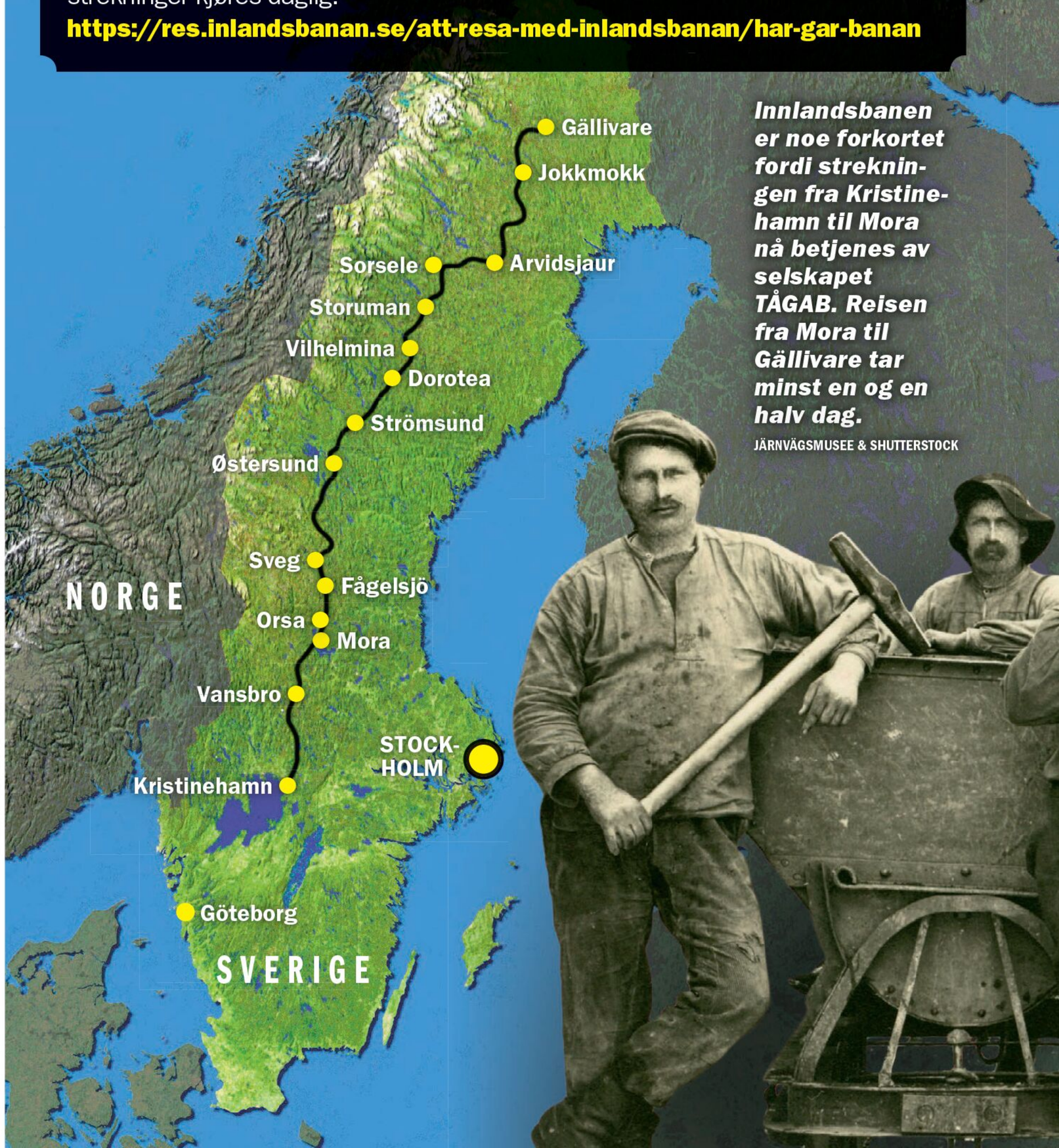
LES MER OM INNLANDSBANEN

● Lars Bergström: **Inlandsbanan – Möten och äventyr,** Rabén & Sjögren, 1986 ● Christina Falkengård: **Inlandsbanan – En resehandbok,** Turismutveckling, 1985

Priser og praktisk informasjon:

Innlandsbanekortet koster 2600 svenske kr. og gjelder i 2 uker. Ekstra uker kan kjøpes for 600 kr. pr. uke. Plassreservasjoner koster 50 kr. Bemerk at ikke alle strekninger kjøres daglig.

https://res.inlandsbanan.se/att-resa-med-inlandsbanan/har-gar-banan

Innlandsbanen er noe forkortet fordi strekningen fra Kristinehamn til Mora nå betjenes av selskapet TÅGAB. Reisen fra Mora til Gällivare tar minst en og en halv dag.

JÄRNVÄGSMUSEE & SHUTTERSTOCK

Hærføreren Perikles holdt en flammende forsvarstale for demokratiet, som anarkistene forkastet 2400 år senere – sammen med alle andre styreformer.

PHILIPP FOLTZ

Styreformer:

Kampen om makten var det rene anarki

Demokrati er den verste styreformen – med unntak av alle de andre, uttalte Churchill. Bli med på en historisk rundreise i noen av alternativene, der makten har blitt tildelt de få, de grådige, de gamle – eller overhodet ingen.

AV ELSE CHRISTENSEN

Du kjenner til begrepene demokrati og kommunisme, arvefølge og enevelde. Men historien har også bydd på mange andre måter å fordele og forvalte makt på. Middelalderens svenske konger måtte for eksempel vandre seg til folkets gunst.

I Iran var det prestene som hadde det siste ordet. Og i Panama måtte de finne opp et helt nytt ord for en styreform der narkotika dikterte landets lover.

I 2023 bodde 45,4 pst. av verdens befolkning i demokratiske eller semi-demokratiske samfunn, mens 54,6 pst. bodde i land med hybridregime eller en autoritær styreform. Kilde: The Economist's Democracy Index for 2023.

ALEXANDROS MICHAILIDIS/SHUTTERSTOCK

I KORTE TREKK

Emne:
Styreformer

Kjennetegnet ved:
De grunnleggende verdier og prinsipper for det politiske livet i et samfunn.

Definisjon:
Demokratiske styreformer bygger bl.a. på frie valg og maktfordeling, mens *autokratiske* styreformer konsentrerer makten i én leder eller en liten gruppe.

Visste du at...:
Ordet *krati* kommer fra det greske kratos, «makt», og at *arki* kommer fra arkhein, «å lede»?

Valgkongedømme

Kongen må godkjennes

☛ I den svenske middelalderen gikk ikke kongekronen i arv, slik den gjorde i mange andre land.

I stedet ble han valgt av rikets ledende menn. «Til kongeriket Sverige skal kongen velges, og det skal ikke arves», het det i loven som gjorde landet til et valgmonarki.

Stormennenes valg ble deretter bekreftet ved en seremoni på Mora ting, 70 kilometer nord for Stockholm. Her mottok kongen hyllesten fra de fremmøtte mens han sto på en stein som ble kalt Morasteinen.

Den utvalgte var imidlertid ikke konge før de lokale stormennene i Sveriges viktigste provinser hadde godkjent resultatet. De nådige nikkene fra stormennene skulle innhentes under en rundreise som ble kalt Eriksgata, en tradisjon som første gang nevnes i kilder på 1200-tallet, men som trolig er enda eldre. Denne styreformen varte frem til 1544.

Først da bestemte Riksdagen – en forsamling av adel, geistlige, borgere og bønder – at tronen skulle gå i arv til etterkommerne av den daværende kong Gustav Vasa.

Valgkongedømmet er særlig forbundet med middelalderen og var ikke bare et svensk fenomen. Det tysk-romerske riket, der keiseren ble valgt av kurfyrster, eksisterte som et valgmonarki helt frem til 1806.

Narkokleptokrati:

Kriminalitet beriker diktatoren

☛ Da den amerikanske senatoren John Kerry skulle beskrive styreformen i Panama under diktator Manuel Noriega under en høring i 1988, måtte han finne opp et nytt ord. Panama var, sa han, et narkokleptokrati.

Ordet er en kombinasjon av narko og kleptokrati, en styreform der makthaverne på urettmessig vis beriker seg på borgernes bekostning. I et narkokleptokrati beriker herskeren seg gjennom narkotikahandel.

Det var akkurat det Manuel Noriega gjorde. Diktatoren kom til makten i det mellomamerikanske landet i 1983 og slo seg umiddelbart opp som narkotikasmugler av ypperste klasse. Mot skyhøy betaling hjalp han colombianske narkobaroner som Pablo Escobar med å smugle kokain inn i USA.

Inntektene hvitvasket han gjennom banker i Panama. USA kjente til den kriminelle aktiviteten, men så under den kalde krigen på Noriega som et bolverk mot kommunismen.

I 1990 mistet imidlertid USA tålmodigheten og avsatte Noriega i et kupp. Etterforskning og rettssaker i USA og Frankrike avslørte diktatorens enorme formue, som blant annet omfattet flere hus i Panama, et hjem i Paris og samlinger av kunst og dyre biler.

Panama er kanskje det eneste rene narkokleptokratiet så langt, men andre statsledere er mistenkt for å ha beriket seg på narkotikahandel. Blant disse er Venezuelas president Nicolás Maduro, som kom til makten i 2013.

> «Til kongeriket Sverige skal kongen velges, og det skal ikke arves.»

Anarki:

Ingen makt til noen

☛ Da tsarriket falt og den russiske revolusjonen brøt ut i 1917, ble hele regionen kastet ut i kaos. Midt i uroen innledet Nestor Makhno, en bondegutt fra det sørøstlige Ukraina, kampen for ukrainsk selvstendighet. Sammen med hæren sin kjempet han innbitt mot Tyskland og Østerrike-Ungarn, som invaderte Ukraina i 1918.

Makhno lyktes i å slå fienden tilbake og få kontroll over store deler av Katerynoslav-provinsen i Ukraina.

Her gikk han straks i gang med å realisere sin drøm om anarki, en styreform uten lover og regler, der ingen hersket over andre, eller som Makhno og hans folk uttrykte det – «uten tyranner, uten regler og herskende jordeiere, uten underdanige slaver, uten rike eller fattige».

Planene ble aldri realisert. Da et dødelig tyfusutbrudd i desember 1919 desimerte de anarkistiske styrkene, var kampen over. I januar 1920 invaderte russiske styrker Ukraina, og drømmen om selvstendighet – og anarki – ble knust.

Heller ingen andre har klart å etablere anarki. Men styreformen lever videre som et ideal som blant annet inspirerte den amerikanske venstresiden på 1960-tallet og punkbevegelsen på slutten av 1970-tallet.

Oligarki:

De rikeste sitter på makten

☛ Når Russlands president, Vladimir Putin, skal betale for bl.a. våpen eller anlegging av veier, trenger han ikke å telle pengene i statskassen. Presidenten har nemlig tilgang til enorme ressurser gjennom sine personlige forbindelser.

Det russiske rikmannsveldet – kjent som oligarki på gresk – vokste frem under Russlands første president, Boris Jeltsin. ▶

Athens demokrati var udemokratisk

Den greske bystaten Athen regnes som demokratiets vugge. Men også her kunne loven tøyes; for eksempel hadde de rike og gamle fortrinnsrett, mens kvinner, slaver og innvandrere ikke hadde noen borgerrettigheter.

MARSYAS

Juryen besto kun av menn

Utvelgelsen til jurytjeneste i rettssaker ble gjort ved hjelp av en mekanisme som tilfeldig valgte ut kandidatenes bronsepolletter, som var satt inn i en steintavle – men bare blant menn over 30 år.

TOMISTI

Eldre menn hadde fortrinnsrett

Folkeforsamlingen i Athen møttes rundt 40 ganger i året på Pnyx-høyden (til venstre i bildet). Alle menn over 20 år hadde talerett, men menn over 50 år hadde fortrinnsrett. Kvinner hadde ikke adgang til forsamlingen, men måtte stå utenfor.

XOCOLATL

Borgere kunne bli stemt i landflyktighet

En enkel folkeavstemning kunne sende en athener i landflyktighet. Borgerne stemte ved å risse navnet på personen de ønsket å sende i eksil inn i et stykke keramikk. Hvis mange nok stemte for, ble borgeren forvist i ti år.

DOREIO

Athensk rådsforsamling besto av rikmenn

Femhundremannsrådet – kalt *Boule* – fungerte som folkedomstolens forretningsutvalg. Flertallet av medlemmene, som møttes i det såkalte *bouleuterion* på Athens *Agora*, var velstående, ettersom politisk arbeid krevde et overskudd av tid og penger.

▶ Som et ledd i overgangen til kapitalisme privatiserte Jeltsin en rekke statseide selskaper på begynnelsen av 1990-tallet.

I prinsippet kunne selskapene kjøpes av alle russere. Men de eneste som hadde råd til å kjøpe, var en liten gruppe nyrike. De fleste av de rike hadde tjent penger enten gjennom svartebørshandel eller ved å dra nytte av den begynnende privatiseringen under Jeltsins forgjenger, Mikhail Gorbatsjov. Rikdommen ga tilgang til politisk innflytelse i bytte mot finansielle tjenester.

I Putins indre krets finner vi blant annet milliardæren Jurij Kovaltsjuk, styreleder og største aksjonær i Rossija Bank, som ofte omtales som «Putins bankmann».

Det russiske oligarkiet er langt fra det første. Styreformen er kjent fra antikkens greske bystater og har blitt beskrevet av filosofer som Platon og Aristoteles. Som i Russland lå makten hos de rikeste i samfunnet. Grekerne kalte den gang styreformen plutokrati, rikmannsvelde.

Matriarkat:
Kvinnene bestemmer

☛ Friedrich Engels er mest kjent for – sammen med politologen Karl Marx – å ha utviklet teoriene bak marxismen. Men han tok også til orde for en annen styreform: matriarkatet – et samfunn styrt av kvinner.

De tidlige jeger- og sankersamfunnene levde i storfamilier der alt var felleseie, skriver Engels i sin bok «Opprinnelsen til familien, privateiendommen og staten» fra 1884.

Både kvinner og menn var polygame, og bare moren kunne derfor identifiseres med sikkerhet. På denne måten ble kvinnen den drivende kraften i samfunnet, som derfor kan karakteriseres som matriarkalsk.

Ordet ble første gang brukt i 1861 i boken «Das Mutterrecht», skrevet av den sveitsiske antropologen J.J. Bachofen, som var en av Engels' inspirasjonskilder. Ifølge Engels gjorde overgangen til bondesamfunnet slutt på matriarkatet. Mannen hadde nå eiendomsretten til for eksempel husdyr. Dyrene kunne byttes mot en kvinne, som da ble hans eiendom. Mannen brukte sin dominans som eier av dyr og jord til å styrke sin makt over kvinnene, blant annet ved å gi eiendommen videre til sønnene sine.

Endringen var, skriver Engels, «kvinnekjønnets historiske nederlag».

Nyere forskning viser at noen av fortidens kulturer var matrilineære – et begrep som brukes for å beskrive videreføringen av slekten gjennom kvinner. Forskerne har imidlertid ennå ikke klart å identifisere en faktisk matriarkalsk styreform, heller ikke

En føderasjon har en sterk sentralregjering, mens en konføderasjon er en løs sammenslutning av selvstendige stater.

blant moderne stammesamfunn.

Føderalisme:

Sveits ble grunnlagt som forsvarsallianse

☛ Historiens mest kjente føderasjon er trolig USA. Men denne styreformen har også eksistert andre steder, for eksempel i Sveits. I 1030 var det som i dag er Sveits i teorien underlagt det tysk-romerske riket, men i praksis ble området styrt av lokale føydalherrer.

Blant dem var den senere så berømte fyrsteslekten habsburgerne. Slektens hovedsete var borgen Habichtsburg i den sveitsiske byen Aargau, og herfra la den stadig nye områder under seg og fikk stadig mer makt. Denne utviklingen var ikke naboområdene helt tilfreds med. For å forsvare seg gikk de tre kantonene – den gang kalt *Orte* – Uri, Schwyz og Unterwalden sammen og dannet en føderasjon, Det sveitsiske edsforbund. Føderasjonen opprettet umiddelbart en felles hær av bønder bevæpnet med spyd og hellebarder for å holde habsburgerne stangen.

Føderasjonen vokste etter hvert som flere kantoner sluttet seg til.

Felles politiske anliggender ble diskutert av føderasjonens medlemmer i en forbundsforsamling, mens kantonene styrte sine egne hærer og sin egen valuta.

I dag er Sveits en forbundsrepublikk. Parlamentet og departementene holder til i Bern, som er regjeringssete – ikke hovedstad. Kantonene har fortsatt en viss grad av selvstyre.

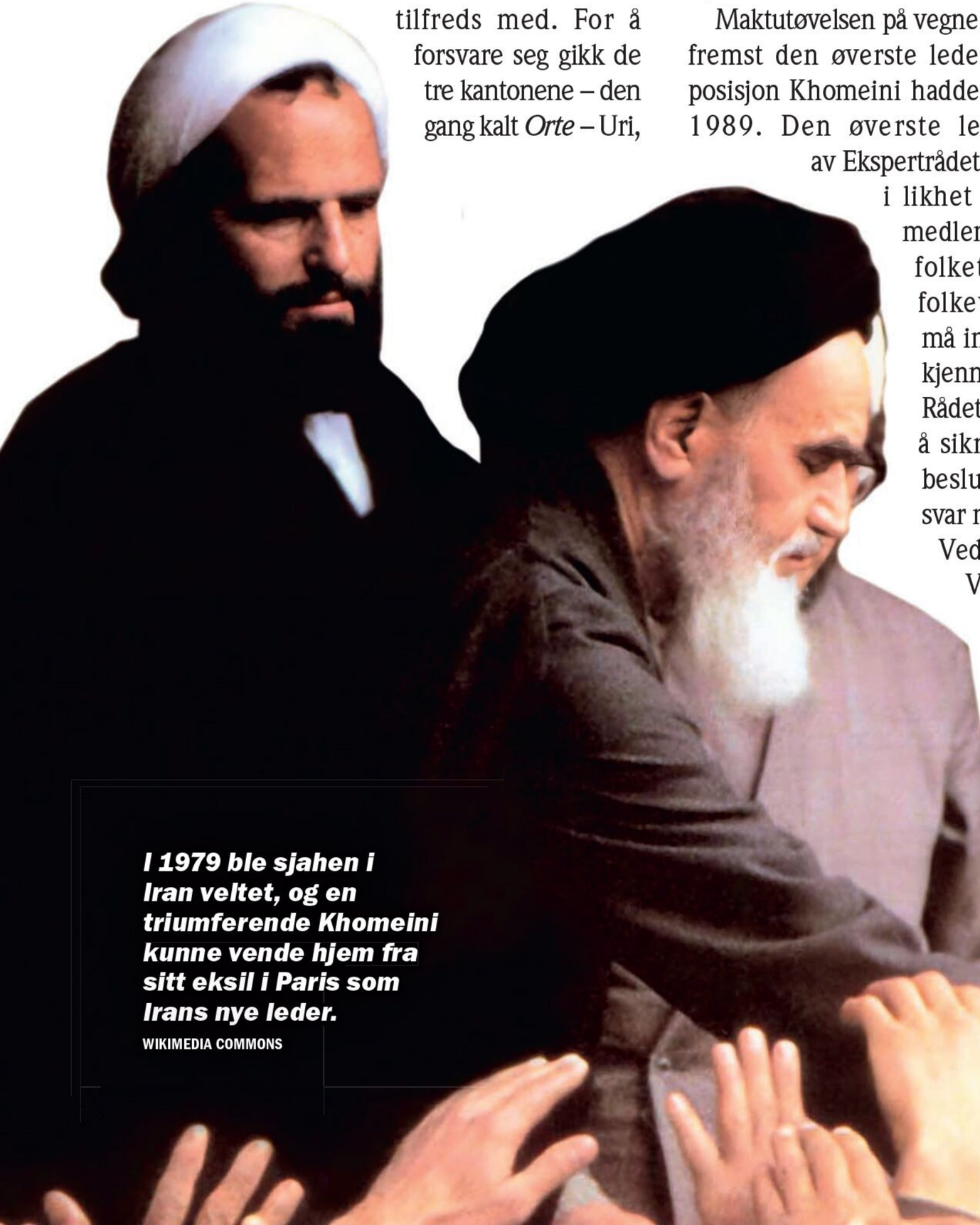
Teokrati:

Prestene regjerer på Guds vegne

☛ I 1979 styrtet iranske revolusjonære den sittende herskeren, sjah Mohammad Reza Pahlavi. I hans sted ble den islamske teologen Ruhollah Musavi Khomeini innsatt som landets øverste leder. En ny forfatning som ble skrevet samme år, gjorde islam til den høyeste lov og Iran til et teokrati, et styre der makten tilhører Gud.

Maktutøvelsen på vegne av Allah er først og fremst den øverste lederens ansvar – en posisjon Khomeini hadde frem til sin død i 1989. Den øverste lederen utnevnes av Ekspertrådet, hvis medlemmer, i likhet med parlamentsmedlemmene, velges av folket. Kandidater til folkevalgte posisjoner må imidlertid først godkjennes av Vokterrådet. Rådet har også i oppgave å sikre at parlamentets beslutninger er i samsvar med islamsk lære.

Ved uenighet mellom Vokterrådet og parlamentet avgjøres saken av det såkalte Meglerrådet – hvis medlemmer utnevnes av den øverste lederen. Det iranske teokratiet omtales også ofte som et hierokrati, et samfunn styrt av prester.

I 1979 ble sjahen i Iran veltet, og en triumferende Khomeini kunne vende hjem fra sitt eksil i Paris som Irans nye leder.

WIKIMEDIA COMMONS

FCKNCG/SHUTTERSTOCK

Det romerske maktsymbolet fascis – en bunt av pinner – ga navn til fascistene. Her opptrer det i klørne på en ørn på fascistenes krigsflagg.

Fascisme:

Nasjonen står over individet

☛ Da den italienske diktatoren Benito Mussolini grunnla sin revolusjonære kamporganisasjon i 1914, ga han bevegelsen navnet *Fasci d'Azione Rivoluzionaria*. *Fascis* betyr på latin en bunt eller et risknippe, rekvisitter som i antikkens Roma stod for makt og styrke. Mussolini var så glad i ordet at han gjenbrukte det i partiet sitt, *Partito Nazionale Fascista*, som ble stiftet i 1921.

Da han ble statsminister året etter, kom ordet fascisme til å betegne styreformen som gjaldt gjennom Mussolinis 20 år lange diktatur.

Begrepet fascisme ble senere brukt om autoritære bevegelser og regimer som Jerngarden i Romania, den spanske Falangen, British Union of Fascists og ikke minst NSDAP i Nazi-Tyskland. Historikerne strides om den eksakte definisjonen av fascismen, men de fleste er enige om en rekke fellestrekk.

Blant disse er eksklusiv nasjonalisme – at bare visse grupper anses å tilhøre nasjonen – og oppbyggingen av en sterk stat som individet er underlagt.

Fascismen kjennetegnes også av et ønske om å øke nasjonalstatens territorium og en forkjærlighet for eller toleranse for vold. Fascismen kjennetegnes også av en ideologisk overbevisning om at staten er i forfall eller står overfor en snarlig kollaps.

LES MER OM STYREFORMER

● Martin Harrop, John McCormick & Rod Hague: **Comparative Government and Politics**, Bloomsbury Academic, 2022 ● Christopher Carey: **Democracy in Classical Athens**, Bloomsbury Publishing PLC, 2017

Når ble WHO etablert?

Smittsomme sykdommer kjenner ingen landegrenser. Etter andre verdenskrig presset en gruppe diplomater derfor på for å opprette en organisasjon som skulle komme til å redde millioner av menneskeliv verden over.

I april 1945 var diplomater fra hele verden samlet i San Francisco for å forhandle om opprettelsen av en ny organisasjon som skulle bli kjent som FN.

Blant de mange velkledde mennene var representanter fra Brasil og Kina. Det nye FN skulle arbeide for å opprettholde fred og sikkerhet i kjølvannet av andre verdenskrig, men diplomatene fra de to landene insisterte på at bekjempelse av sykdommer på tvers av landegrensene også skulle være en hjørnestein i den internasjonale organisasjonen.

Diplomater var ikke de første som var opptatt av global helse. Allerede i 1851 ble det avholdt en internasjonal konferanse i Paris for å koordinere innsatsen mot kolera.

Lignende konferanser ble gjentatt i tiårene som fulgte, og senere forsøkte Folkeforbundet – forløperen til FN – å etablere en helseorganisasjon på 1920-tallet.

Men innsatsen var begrenset, og da FN ble etablert i 1945, var spørsmålet om globalt samarbeid mot sykdommer fortsatt aktuelt.

Fokus på barn og mødre

Diplomatenes drøm gikk i oppfyllelse i 1948, da Verdens helseorganisasjon (WHO) ble opprettet under FN. Og det var nok å ta fatt på. WHOs første oppgave var å stoppe spredningen av sykdommer som malaria og tuberkulose.

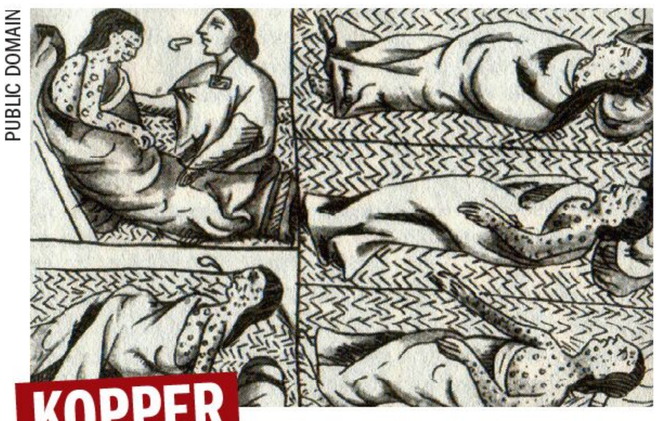
WHO skulle også forbedre helse, hygiene og ernæring, særlig for barn og mødre i underutviklede land. WHO satte i gang en rekke globale initiativer som ga oppmuntrende resultater, og fikk bukt med flere sykdommer som har krevd millioner av menneskeliv i århundrer.

Siden den gang har WHO arbeidet for å forbedre den globale helsen gjennom forebygging, behandling og forskning, og senest ledet organisasjonen den internasjonale koordineringen av vaksiner og smittebegrensning under covid-19.

WHOs største triumfer

WHO har siden opprettelsen i 1948 arbeidet for å forbedre den globale helsen og har erklært krig mot noen av historiens mest beryktede og dødelige sykdommer.

PUBLIC DOMAIN

KOPPER

Kopper hadde vært en av de mest dødelige sykdommene i minst 3000 år da WHO i 1967 lanserte et program for å utrydde denne plagen. En global vaksinasjonskampanje lyktes i å stoppe smitten, og i 1980 ble kopper erklært utryddet. Det var første gang en smittsom sykdom var blitt utryddet, og innsatsen beviste at internasjonalt samarbeid og vaksinasjonsprogrammer var effektive verktøy.

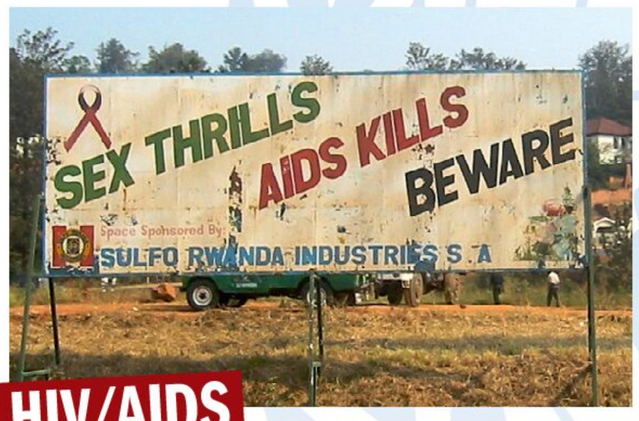
PAHO/WHO

POLIO

Siden 1988 har WHO arbeidet for å utrydde polio. Gjennom vaksinering, overvåking og rask respons på utbrudd har sykdommen blitt utryddet i de fleste land, og WHOs arbeid har dermed reddet millioner av mennesker fra invalidiserende lammelser og død. I dag finnes polio bare i noen få områder, og WHO fortsetter å arbeide for at polio skal bli den andre sykdommen i historien som forsvinner helt.

MRFLIP

HIV/AIDS

Siden aidsepidemien startet på 1980-tallet, har WHO spilt en avgjørende rolle i bekjempelsen av sykdommen. Organisasjonen har arbeidet for å sikre tilgang til livsforlengende behandling for mennesker som lever med hiv, og har også arbeidet for å fremme testing, prevensjon og opplysning om sykdommen globalt. Takket være denne innsatsen har millioner fått behandling, og spredningen av hiv har gått betydelig ned de siste tiårene.

MUSEO NACIONAL DEL PRADO

Solkongen Ludvig 14. gjorde store parykker til høyeste mote blant Europas aristokrati.

Hvorfor begynte vi å bruke parykk?

Allerede i oldtiden gikk Egypts faraoer med parykk. På 1600-tallet ble kunstig hår også populært blant Europas aristokrati, men denne gangen var årsaken en helt annen.

Opp gjennom historien har folk brukt parykker av både praktiske og symbolske grunner. Noen av de første parykkbærerne levde i det gamle Egypt, der både menn og kvinner barberte hodet for å iføre seg kunstig hår laget av bl.a. plantefibre og ull.

Parykken beskyttet hodebunnen mot den stekende solen, men var særlig praktisk fordi egypterne lettere kunne holde seg fri for lus – ved ganske enkelt å ta av seg det lusebefengte håret.

Romerne overtok egyptiske parykker da de erobret Egypt i år 30 f.Kr., og parykker med blondt hår ble spesielt populære i Roma. Mange romerske kvinner brukte parykker laget av hår fra germanske slaver, og Marcus Aurelius' kone, Faustina den yngre, skal ha hatt hele 300 parykker. I den kristne middelalderen gikk parykker av moten fordi de ble sett på som et tegn på forfengelighet og i strid med kristne verdier.

Konge med syfilis gjorde parykken hot

Det store comebacket for kunstig hår kom på 1600-tallet, da parykker ble ekstremt populære – spesielt etter at den franske kongen Ludvig 13. begynte å bruke parykk for å skjule hårtapet sitt.

Kongens hårtap skyldtes trolig at han – i likhet med mange menn i de høyere samfunnslag – var plaget av den seksuelt overførbare sykdommen syfilis, som kunne føre til skallethet.

Kongesønnen Ludvig 14. (Solkongen) videreførte moten og gjorde for alvor parykken til hoffmote. Moten spredte seg til den franske adelen og ut over Europa – helt frem til den franske revolusjonen i 1789. Da den franske kongefamilien falt, ble parykker sett på som et forhatt symbol på aristokratiets dekadanse.

T3XT (TALK) & FARID EDWAR/SHUTTERSTOCK

TOBAKK

I 2003 vedtok WHO den første internasjonale helsetraktaten, som påla medlemslandene å innføre høyere avgifter, røykeforbud og strengere regler mot tobakksreklame. WHO driver også kampanjer mot røyking og støtter røykesluttprogrammer over hele verden. Takket være disse initiativene har røykingen gått ned i mange land, noe som har forhindret millioner av tobakksrelaterte dødsfall som følge av lungekreft og hjertesykdommer.

Tobakksindustrien forsøkte å så tvil om forskernes og legenes kunnskap om sigarettens skadevirkninger ved å bruke leger i sine egne reklamer.

Når oppdaget legene at røyking er farlig?

Det er mer enn 100 år siden legene oppdaget at tobakk gjorde røykere syke. Men først tiår senere kunne de dokumentere sin kunnskap og ta opp kampen med tobakksindustrien.

På begynnelsen av 1900-tallet fikk enkelte leger mistanke om at tobaksrøyking var skadelig. De observerte at pasienter som røykte mye, hadde større sannsynlighet for å lide av luftveisproblemer og ulike typer kreft.

Selv om mistanken ble nevnt i medisinske artikler, manglet legene vitenskapelige bevis som kunne påvise sammenhengen.

Dette endret seg på 1950-tallet, da forskere i USA og Storbritannia begynte å gjennomføre storstilte studier av tobakkens effekt på kroppen.

Resultatene viste en klar sammenheng mellom røyking og lungekreft. Samtidig skjøt debatten om røykingens skadevirkninger fart i offentligheten.

Men tobakksindustrien var raskt ute med å reagere. Med kostbar reklame, der til og med leger anbefalte sigaretter, forsøkte industrien å skape usikkerhet om forskernes funn.

I 1964 kom det avgjørende vendepunktet da amerikanske helsemyndigheter publiserte en omfattende rapport. Eksperter hadde analysert 7000 vitenskapelige studier og konkludert med at røyking uomtvistelig økte risikoen for lungekreft.

Snart sluttet politikerne seg til kampen, og i tiårene som fulgte ble sigaretter merket med advarsler, samtidig som forbud, restriksjoner og holdningskampanjer ble innført for å advare folk mot tobakksrøyk.

THE ADVERTISING ARCHIVES/BRIDGEMAN IMAGES

Hvem er alawittene?

I over 1000 år var alawittene en religiøs minoritet som ble forfulgt og massakrert – helt til franskmennene tok over Syria i 1920 og begynte å rekruttere alawitter til militæret.

Alawittene er en religiøs gruppe som først og fremst holder til i Syria, der de utgjør 10-15 prosent av befolkningen.

Alawismen har sine røtter i det 8. århundre, da troen sprang ut av sjiaislam.

Siden den gang har religionen utviklet seg i sin egen retning og kjennetegnes i dag av en hemmelighetsfull teologi som kombinerer elementer fra sjiaislam, sufisme, gnostisisme og visse kristne og persiske tradisjoner.

For eksempel er reinkarnasjon et sentralt element i alawismen, i likhet med at de troende ikke faster under ramadan og har lov til å drikke alkohol. Alawittene har heller ikke tradisjon for å ha moskeer.

Av disse grunnene har alawittene historisk sett blitt betraktet som kjettere og forfulgt av andre muslimer.

F.eks. utstedte teologen Ibn Taymiyyah på 1300-tallet en fatwa som erklærte alawittene for ikke-muslimer. Som følge av dette ble om lag 20 000 alawitter myrdet i Libya.

Volden fortsatte under osmanene, da alawitter gjentatte ganger ble utsatt for massakrer – blant annet i 1510-årene, da cirka 50 000 syriske alawitter ble drept.

Offiser kuppet seg til makten

Etter 1. verdenskrig ble Syria overtatt av Frankrike, som så alawittene som en motvekt til de arabiske nasjonalistene i landet.

Derfor rekrutterte franskmennene mange alawitter til militæret, der de steg i gradene og fikk høye stillinger i administrasjonen. Fra 1920 til 1922 hadde alawittene sågar sin egen selvstyrte region langs Syrias middelhavskyst.

Etter Syrias uavhengighet i 1946 utnyttet alawittene sine viktige posisjoner til å skaffe seg politisk innflytelse, noe som kulminerte da den alawittiske offiseren Hafez al-Assad tok makten i et militærkupp i 1970.

Under Assads styre ble landets sunni- og sjiamuslimer holdt i et jerngrep, og alawittene ble den dominerende eliten - en posisjon de beholdt frem til Assad-regimet ble styrtet i 2024.

På grunn av forfølgelser har alawittene i århundrer levd i isolerte fjellområder i Syria - spesielt rundt kystbyen Latakia.

Antikkens krigere så døden i hvit-øyet når de kastet seg ut i blodige nærkamper på slagmarken og stakk våpnene sine inn i fienden.

PUBLIC DOMAIN

Ble også antikkens soldater traumatisert av slagmarkens redsler?

PTSD er en moderne diagnose, men kilder fra antikken beskriver symptomer som viser at krigere for flere tusen år siden også led av alvorlige traumer etter de mange blodige kampene.

I kjølvannet av Vietnamkrigen la amerikanske forskere merke til at mange soldater kom tilbake fra krigen med psykiske lidelser.

I 1980 ble PTSD (posttraumatisk stresslidelse) for første gang diagnostisert for å beskrive hvordan livstruende situasjoner og traumer påvirker sinnet. Men amerikanerne var neppe de første som ble preget av krigens redsler.

Historikerne kan imidlertid ikke si med sikkerhet om antikkens soldater også led av PTSD, fordi kildene er sparsomme og moderne diagnoser kan være vanskelige å tilbakeføre.

Men siden datidens soldater utkjempet flere blodige nærkamper og måtte drepe fienden med bare nevene, er det nærliggende å tro at soldatene led av traumer også for flere tusen år siden. Noen antikke kilder antyder symptomer på PTSD.

GEORGE E. KONONAIOS

Vaser fra antikken gir et lite innblikk i hvor brutalt det ble kjempet for 2000 år siden.

Den greske historikeren Herodot nevner for eksempel at en soldat plutselig mistet synet under et slag i 490 f.Kr., «selv om han ikke var blitt slått eller truffet noe sted på kroppen».

Soldaten kan ha opplevd en såkalt *konvensjonslidelse*, ofte forårsaket av ekstremt stress eller psykiske problemer.

Historikeren Lawrence Tritle (1946-) har hevdet at den spartanske generalen Klearkhos også led av PTSD, fordi kilder beskriver at hærføreren ikke klarte å fungere utenfor slagmarken og ofte fikk raserianfall.

Snarvei til HISTORIEs artikkelarkiv: Mussolini ville være keiser i et nytt romersk imperium. Han forførte sitt folk og oppnådde nesten gudestatus.

THREE LIONS/GETTY IMAGES

ØYEBLIKKET

Mussolinis dukker

Akkurat som italienske gutter i 1930-årene hadde et fascistisk speiderkorps, gikk også jentene i uniform. I organisasjonen «Giovani italiane» dyrket de gymnastikk og lærte heimkunnskap og barnepass. De gikk også i parader, men i motsetning til guttenes militærøvelser øvde Benito Mussolinis «svartbluser» seg på å passe dukker.

Italia, 1930

Maleri av Cæsar som innsetter Kleopatra på Egypts trone. Til høyre ser vi trolig søsteren Arsiöe 4., som ble avsatt ved samme anledning.

GERHARD WEBER / UNIVERSITY OF VIENNA & CREATIVE COMMONS/PIETRO DA CORTONA & SHUTTERSTOCK

Kraniet fra Kleopatras søster stammer fra en 11-årig gutt

For snart 100 år siden fant arkeologer et overdådig gravkammer de trodde tilhørte Kleopatras maktsyke søster. Nye undersøkelser gir et helt annet resultat.

EGYPTERE

I 1929 fant arkeologer en overdådig grav fra antikken i Tyrkia. I graven lå levningene av en ung kvinne, og forskerne kom fort frem til at graven måtte tilhøre Kleopatras halvsøster og rival, Arsinoë 4.

Graven ble funnet i byen Efesos, der antikkens historikere forteller at Arsinoë 4. søkte tilflukt etter å ha ledet et opprør mot sin søster og Julius Cæsar i Alexandria i 48-47 f.Kr. I 41 f.Kr. ga Marcus Antonius, som hadde et forhold til Kleopatra etter Cæsars død, ordre om at Arsinoë 4. skulle henrettes.

I 1929 trodde arkeologene derfor at graven, som ble funnet i den åttekantede Oktagon-bygningen i Efesos, måtte tilhøre Arsinoë. Men den hypotesen må nå revurderes etter at en forskergruppe fra universitetet i Wien og det østerrikske vitenskapsakademiet har analysert kraniet.

Karbon-14-analysene deres viste riktignok at den avdøde var fra mellom 205 og 36 f.Kr., men nærmere undersøkelser av skjelettet viste at den avdøde etter all sannsynlighet ikke var mer enn 11-14 år da han døde. Ifølge kildene var Arsinoë cirka 22 år da hun døde.

«Men så kom den store overraskelsen», skriver de østerrikske forskerne i en pressemelding.

«Under gjentatte tester viste både hodeskallen og lårbenet tydelig tilstedeværelsen av et Y-kromosom – med andre ord en mann.»

Videre undersøkelser viste også at den unge gutten hadde deformiteter i hodeskallen og overkjeven. Forskerne mener at misdannelsene kan skyldes det arvelige Treacher Collins-syndromet.

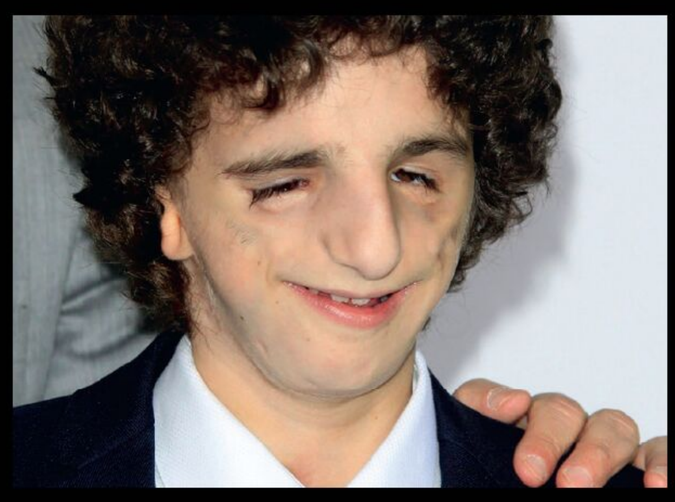
Det er fortsatt et mysterium hvorfor gutten med de medfødte misdannelsene ble gravlagt i en så overdådig grav, skriver forskerne.

«Det vi kan si med sikkerhet, er at personen som ble gravlagt i Octagon ikke var Arsinoë 4., og letingen etter hennes levninger bør fortsette.»

sste

Kraniet i den fornemme graven stammer ikke fra Arsinoë 4, men fra en ukjent gutt på 11-14 år.

Treacher Collins syndrom er en medfødt, arvelig tilstand som fører til underutvikling av kinnben og underkjeve.

Romersk gullskatt gravd opp i hemmelighet

De mange, verdifulle gullmyntene beskrives som et «ekstremt sjeldent» funn. Spesielt tre mynter fra en urettmessig keiser får forskerne til å juble.

Myntene med motkeiseren Eugenius er svært sjeldne.

ROMERRIKET

I Luxembourg har arkeologer gravd frem 141 romerske gullmynter.

Myntene er ikke bare svært verdifulle, men tre av dem har også fått forskerne til å sperre opp øynene. De viser nemlig en motkeiser som bare satt på tronen i svært kort tid.

Lokale amatørarkeologer med metalldetektorer fant de første sporene etter myntskatten allerede i 2019. De lette i nærheten av fundamentet til et romersk fort i landsbyen Holzthum nord i Luxembourg, der de fant nesten 40 mynter.

Heldigvis kontaktet de straks myndighetene, og eksperter fra Luxembourgs nasjonale forskningsinstitutt for arkeologi har gravd ut skatten i all hemmelighet de siste fire årene.

Myntene er svært godt bevart og dateres til mellom 364 og 408 e.Kr. ut fra keiserportrettene. En ekstern analyse har anslått myntenes verdi til 308 600 euro (ca. 3,6 millioner norske kroner). De mest verdifulle myntene er de tre med keiseren Eugenius.

Eugenius var embetsmann og lærer i retorikk. En mektig offiser utropte ham til keiser i 392 e.Kr. etter at keiser Valentinian 2. var funnet hengt under mystiske omstendigheter.

Men Eugenius' tid som vestromersk keiser ble kort. Den østromerske keiseren Theodosius den store anerkjente nemlig ikke embetsmannens krav på tronen, og i september 394 e.Kr. ble Eugenius beseiret i slaget ved Frigidus.

Mynter med Eugenius' portrett er svært sjeldne fordi han bare satt på tronen i to år og ikke fikk preget så mange mynter.

«Dette er et viktig arkeologisk funn, for det er ytterst sjelden at man får muligheten til å undersøke et helt myntfunn fra antikken i dets arkeologiske kontekst», skriver forskerne fra Luxembourgs nasjonale forskningsinstitutt for arkeologi i en pressemelding. **sste**

Keltiske kvinner hadde makten i stort jernaldersamfunn

Forskere har funnet bevis på et kvinnedominert samfunn i jernalderens England. Dette bekrefter hva romerske forfattere beskrev om møtet med kelterne.

ARKEOLOGI

Romere som Julius Cæsar og Tacitus beskrev i sine verker at de møtte innflytelsesrike kvinner, deriblant krigerkvinner, da de satte sin fot på de britiske øyene.

Til tross for disse beretningene har mange forskere vært skeptiske til sannhetsgehalten i historiene. Nå presenterer imidlertid en rekke forskere DNA-analyser som bekrefter at minst ett jernaldersamfunn var organisert på denne måten.

Forskere fra Trinity College Dublin og Bournemouth University har analysert genomene til 57 personer som ble gravlagt i Dorset i Sør-England rundt 100 f.Kr. til 100 e.Kr.

Deres arbeid viser at det eksisterte et kvinnestyrt keltisk samfunn i jernalderen, nettopp i perioden før og etter den romerske erobringen av Britannia i år 43 e.Kr.

«Vi rekonstruerte et slektstre med mange ulike grener og fant ut at de fleste medlemmene kunne spore sin morslinje tilbake til én enkelt kvinne som hadde levd flere hundre år tidligere. Derimot var slektskap gjennom farslinjen nesten ikke-eksisterende», sier Lara Cassidy i en pressemelding.

Hun er forsker i genetikk og ledet studien som ble publisert i Nature. Vanligvis

Forskere har analysert DNA fra den keltiske stammen durotrigene, som levde rundt Dorset i Sør-England.

forlot kvinnene sine hjem og familier for å slutte seg til mannens familie. Men slik var det ikke hos den keltiske stammen.

I stedet ble kvinnene boende hos slektningene sine, og mennene flyttet inn hos dem. Denne organiseringen kalles matrilokalitet, og det er første gang denne typen samfunn er dokumentert i europeisk forhistorie. Jorden kan til og med ha gått i arv gjennom kvinnelinjen, sier forskerne.

«Selv om matrilokalitet ikke nødvendigvis innebærer kvinnelig politisk og sosial innflytelse, er det sterkt forbundet med de romerske beskrivelsene av keltiske kvinner», skriver forskerne. **ma**

Arkeologer finner gulv laget av knokler

Arkeologene sto klar da et 1600-tallshus i den nederlandske byen Alkmaar skulle renoveres. Men de var lite forberedt på det som ventet.

GEMEENTE ALKMAAR

Gulvet ble funnet i gaten Achterdam i den eldste delen av Alkmaar sentrum.

ARKEOLOGI

Byrådets arkeologer fulgte spent med da arbeiderne fjernet gulvet i et 1600-tallshus i Alkmaar i Nord-Nederland som en del av et restaureringsprosjekt. Men det som kom til syne, var verken potteskår eller fine mosaikkstykker.

Tilskuerne ble i stedet møtt av et makabert syn. Under gulvet fant arkeologene bein fra storfe, omhyggelig tilskåret og ordnet i et mønster på det gamle gulvet.

Analyser viste at knoklene stammet fra mellomfotsbein fra storfe. Beina var skåret til slik at de hadde samme høyde og passet inn i mønsteret.

En foreløpig datering viser at gulvet er fra 1400-tallet.

Den nåværende bygningen ble imidlertid oppført i 1609, så arkeologene antar at det nye huset ble bygget på grunnmuren til en allerede eksisterende bygning – en vanlig praksis på den tiden. Arkeologene noterte seg at før det nye gulvet ble lagt, hadde knoklene blitt dekket med et stabiliserende lag av sand, silt og leire.

Funnet forundrer arkeologene, men det mystiske gulvet er ikke uten sidestykke. Lignende konstruksjoner er faktisk funnet i tre andre hus, alle i det nordlige Nederland.

Arkeologene har imidlertid ennå ikke noe svar på hvorfor knoklene ble brukt, eller hva de symboliserte.

En mulighet er at knoklene rett og slett erstatter manglende fliser, men arkeologene utelukker ikke andre årsaker.

«Det er mulig at knoklene ble plassert der av en bestemt grunn. Kanskje fordi det passet til håndverket som kan ha vært praktisert her. Det kan også ha vært en billig måte å fylle opp på,» heter det i en kunngjøring fra de lokale myndighetene, Gemeente Alkmaar.

Nå skal arkeologene undersøke knoklene for å finne spor som forhåpentligvis kan bringe dem nærmere en løsning på mysteriet. **ec**

Penisknokkelen (Baculum) forekommer hos mange arter av pattedyr – dog ikke hos mennesket. Knokkelen avstiver penis under parring.

ELLEN GREEN, OXFORD JOURNAL OF ARCHAEOLOGY

Hunder ble i århundrer forbundet med fruktbarhet i det romerske Britannia. Her ses et romersk knivskaft av elfenben funnet i Sør-England.

ELLEN GREEN, OXFORD JOURNAL OF ARCHAEOLOGY

Bemalt penisknokkel dukker opp i England

Penisknokkelen stammer fra en hund og har tilsynelatende blitt brukt av romerne i et ritual der en masse dyreunger ble ofret.

ARKEOLOGI

I 2015 gravde arkeologer ut en fire meter dyp sjakt fra et romersk steinbrudd sørøst for London. De fant en bemerkelsesverdig samling av 21 menneskeskjeletter og mer enn 11 000 dyreknokler fra minst 282 dyr.

Nå har levningene blitt undersøkt i detalj av bioarkeolog Ellen Green fra University of Reading, og det var særlig ett funn som fanget hennes oppmerksomhet.

Dypt nede i sjakten lå en bemalt penisknokkel fra en hund – den første i sitt slag som noensinne er funnet.

Arkeologene mistenker at knokkelen ble brukt i et fruktbarhetsritual, hvis detaljer har gått tapt i historiens slør.

Greens forskning, som ble publisert i *Oxford Journal of Archaeology*, konkluderte med at rundt 70 prosent av dyreknoklene stammer fra hunder, hovedsakelig små raser som terrier og selskapshunder, og ikke jakt- eller gjeterhunder. Mange av dyrene var unge, inkludert valper, pattegriser og føll.

Den store mengden tyder på, ifølge Green, at romerne drev med avl, spesielt av hunder, og rituelt ofret dyrene, muligens også som ledd i et fruktbarhetsritual. Ifølge Green var sjakten i bruk i rundt 50 år, i løpet av det første og andre århundret e.Kr.

Det mest oppsiktsvekkende funnet er imidlertid utvilsomt penisknokkelen fra en hund som er malt med rød oker, et mineralpigment som ikke finnes naturlig i området.

Tidligere forskning har vist at hunder ble sett på som symboler på fruktbarhet, beskyttelse og helbredelse i det romerske Britannia, men dette er likevel et unikt funn i området:

«Det er det eneste eksemplet jeg har funnet på at en ekte penis kan ha blitt brukt som et rituelt objekt», sier Green til LiveScience. **Bue**

Vulkanutbrudd fikk bornholmere til å ofre sjeldne solsteiner

En solstein består av et flatt stykke skifer med innrissede mønstre og solmotiver. Steinene kjennes bare fra Bornholm.

Rundt 2900 f.Kr. førte et voldsomt vulkanutbrudd til en kald og mørk verden. Det fikk steinalderfolk til å ofre mystiske steiner for å mildne klimaet.

STEINALDER

Et vulkanutbrudd fikk solen til å forsvinne og steinalderfolk på Bornholm til å ofre til solen.

Det er konklusjonen til et team av arkeologer fra Københavns Universitet, Nationalmuseet og Bornholms Museum.Det skriver Københavns Universitet i en pressemelding.

Arkeologene bruker iskjerneboringer på Grønland og i Antarktis som viser at det fant sted et stort vulkanutbrudd rundt 2900 f.Kr. Boringene er utført av klimaforskere fra Niels Bohr-instituttet.

Naturkatastrofe forklarer mystiske solsteiner

De store mengdene svovel i stratosfæren, som kan komme fra et voldsomt vulkanutbrudd, må ifølge arkeologene ha fått «alvorlige konsekvenser» for nordeuropeiske steinaldermennesker, med kulde, mangel på sol og dermed lave avlinger.

«De dyrket jorden og var avhengig av solen for å få inn avlingen. Hvis solen nesten forsvant i en lang periode på grunn av dis i stratosfæren, må det ha vært ekstremt skremmende for dem», sier arkeolog Rune Iversen fra Københavns Universitet i pressemeldingen.

Funnet av vulkanutbruddet har derfor fått arkeologene til å se med nye øyne på noen såkalte «solsteiner» som tidligere er funnet ved steinalderutgravningen Vasagård Vest på Bornholm.

Solsteinene er flate skiferbiter med innrissede mønstre og solmotiver som symboliserte fruktbarhet, og arkeologene mener at de kan knyttes direkte til det voldsomme vulkanutbruddet.

«Det er nærliggende å tro at steinaldermenneskene på Bornholm ville beskytte seg mot ytterligere klimaforverring ved å ofre solsteiner – eller kanskje ville de vise sin takknemlighet for at solen var kommet tilbake igjen», sier Rune Iversen.

Det nyoppdagede vulkanutbruddet vil ikke være den eneste gangen i historien at et vulkanutbrudd har fått alvorlige konsekvenser for mennesker.

Ifølge arkeologene har dette skjedd før, og de fremhever en vulkan i Alaska som hadde et utbrudd i 43 f.Kr.

Den store mengden svovel i stratosfæren førte den gang til at avlingen slo feil i flere år i middelhavslandene, med hungersnød og sykdom som resultat.

Ritzau

SISSE SOFIE HANSEN/MIDJOURNEY/HISTORIE & NATIONALMUSEET

wype

Hele hyllen med magasiner for hånden!

Tre inn i vitenskapens fascinerende univers, og kom tett på historiens største dramaer.

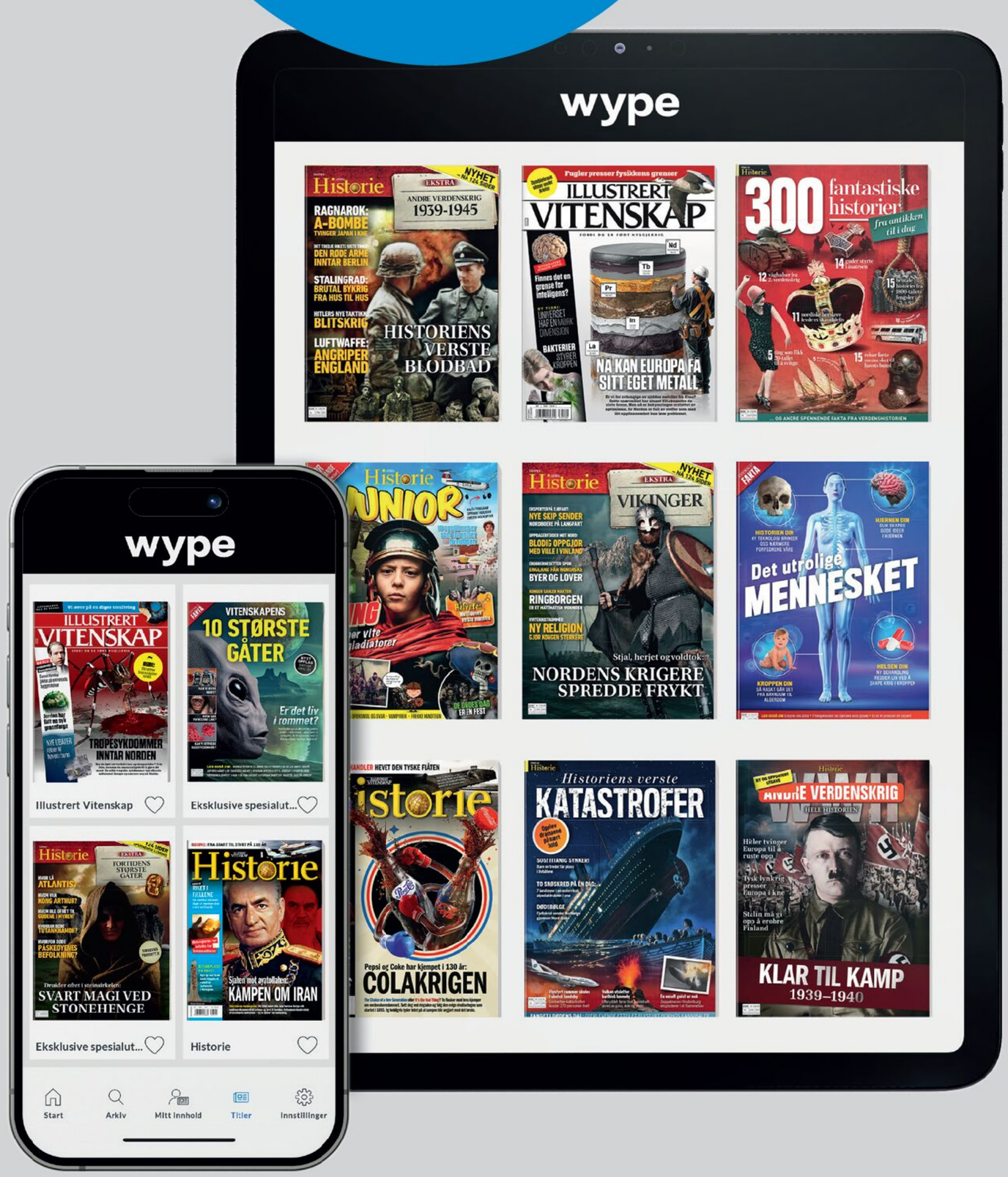
Les eksklusive spesialutgivelser innenfor historie og vitenskap i magasinappen Wype. Med et abonnement på Wype får du nemlig ubegrenset tilgang til over 500 utgivelser fra populære magasiner som du kan dele med hele familien.

Du får den første måneden gratis, og deretter er prisen 129 kr/md. Abonnerer du allerede på et av magasinene i Wype? Da får du Wype til bare 79 kr/md.

Pst! Du kan også lese mange andre spennende magasiner i Wype!

Prøv gratis på
wype.no/kunnskap

Prøv en måned gratis

- Mer enn 500 utgivelser
- Stort arkiv – dykk ned i tidligere utgaver
- Del med familien – kan brukes på opptil 5 enheter
- Last ned og les magasinene offline
- Legg til bokmerke for yndlingsartiklene dine
- Velg selv skriftstørrelse på artiklene

Bonnier Publications International AS, kundeservice, postboks 1188 Sentrum, 0107 Oslo, tlf. 23 06 87 00, kundeservice.com

Hvem har sagt det?

Gjett hvilken historisk person som har sagt følgende:

> Den som vil reise lykkelig, må reise lett.

BERGEN PUBLIC LIBRARY NORWAY/WIKIMEDIA COMMONS & THIS DAY IN AVIATION & WIKIMEDIA COMMONS

A Hans Christian Andersen

B Antoine de Saint-Exupéry

C Roald Amundsen

Hva hendte NÅR?

I hvilken rekkefølge inntraff disse tre hendelsene. Finn rett årstall til hver.

1 Suezkanalen åpner for skipstrafikk mellom Middelhavet og Rødehavet.

☐ 1933 ☐ 1869 ☐ 1914

2 Atlanterhavet og Stillehavet forbindes via Panamakanalen.

☐ 1933 ☐ 1869 ☐ 1914

3 Kvitsjøkanalen mellom Østersjøen og Kvitsjøen blir innviet.

☐ 1933 ☐ 1869 ☐ 1914

Hvem skjuler seg her?

Gjenkjenner du ikke personen på bildet, kan du gjette hvem det er ved å stokke om bokstavene i anagrammet ved siden av. Du kan også benytte deg av ledetrådene. Den riktige løsningen finner du opp ned på neste side.

Eric Rumaei

En strålende forsker som bl.a. oppdaget grunnstoffene radium og polonium – og den første som mottok Nobel-prisen to ganger.

FMSKY/WIKIMEDIA COMMONS

MER QUIZ PÅ NESTE SIDE

Historienøtter

Quizmaster: Peter Eberhardt

Monumentet Mount Rushmore i South Dakota stod ferdig i 1941. Det prydes av de fire viktigste presidentene – inntil da.

WINKELVI/WIKIMEDIA COMMONS

12 spørsmål om USAs presidenter

1 Hvem ble tatt i ed som president om bord på «Air Force One» den 22. november 1963?

A: Richard M. Nixon
B: Dwight D. Eisenhower
C: Lyndon B. Johnson

2 Presidenten og slaveeieren, som fikk minst seks barn med en farget kvinne?

A: George Washington
B: Benjamin Franklin
C: Thomas Jefferson

3 John F. Kennedy gjorde tjeneste på hvilken type flåtefartøy under andre verdenskrig?

A: Torpedobåt
B: Destroyer
C: Hangarskip

4 Ronald Reagan ba under en tale i 1987 den sovjetiske lederen Gorbatsjov om hva?

A: Å forlate Afghanistan
B: Å rive ned Berlinmuren
C: Å stoppe våpenkappløpet

5 «Slik går det med tyranner», ropte John Wilkes Booth da han skjøt hvilken president?

A: William McKinley
B: Herbert Hoover
C: Abraham Lincoln

6 Fornavnet på Gerald Fords kone, som ga navn til en kjent avrusningsklinikk?

A: Abbie
B: Betty
C: Candy

7 Hvilken presidents portrett kan vi se på den amerikanske 20-dollarseddelen?

A: George Washington
B: Andrew Jackson
C: Abraham Lincoln

8 Hvem flyttet som den første inn i embetsboligen Det hvite hus i 1800?

A: James Monroe
B: John Adams
C: James Madison

9 Hva kalles eden som en amerikansk president må sverge under innsettelsen?

A: Oath of Office
B: The Presidential Oath
C: Pledge of Office

10 På hvilken adresse i Washington D.C. kan du besøke Det hvite hus?

A: 1200 Capitol Hill Avenue
B: 1600 Pennsylvania Avenue
C: 1800 Virginia State Avenue

11 Presidenten bak reformen «New Deal» fra 1933, som fikk USA ut av depresjonen?

A: Harry S Truman
B: Warren G. Harding
C: Franklin D. Roosevelt

12 Når avla USAs første president, George Washington, sin «Oath of Office»?

A: 1779
B: 1789
C: 1799

RIKTIG SVAR

Hvem har sagt det?

Forfatteren Antoine de Saint-Exupéry, som skrev «Den lille prinsen». Han døde i en flystyrt i havet utenfor Marseille i 1944.

Når hendte det?

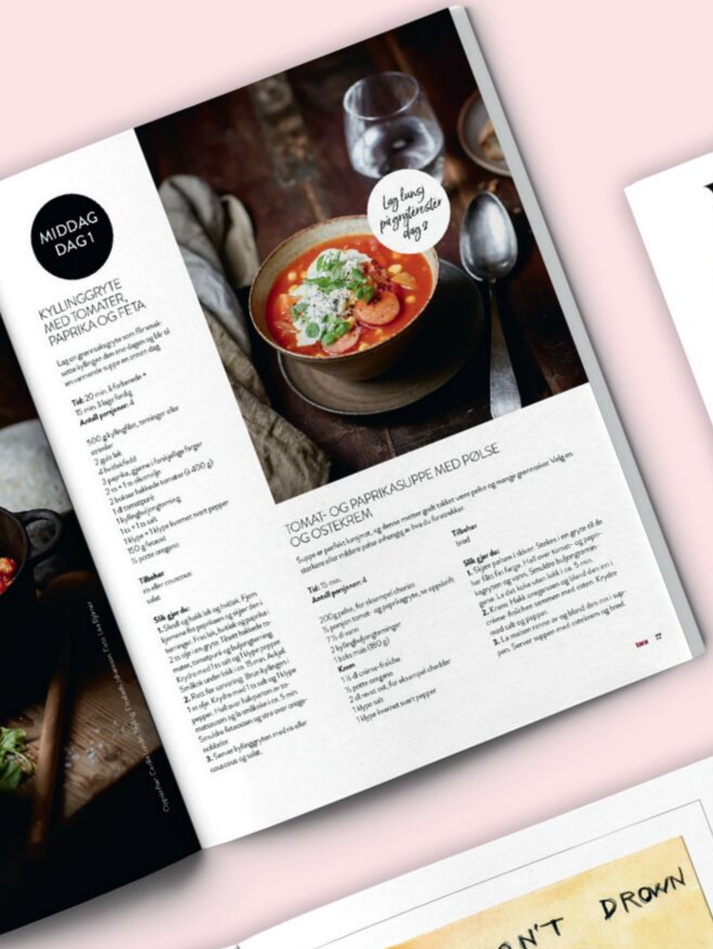
Turen fra Europa til Asia ble forkortet med mange uker da den 193 km lange Suezkanalen stod ferdig i 1869. Etter tre årtiers strabaser med 27 000 omkomne arbeidere ble snarveien mellom Atlanteren og Stillehavet åpnet i 1914. Stalins ambisiøse prosjekt om å forbinde Kvitsjøen med Østersjøen via en kanal var klar i 1933. Brukbar var kanalen ikke.

Hvem skjuler seg her?

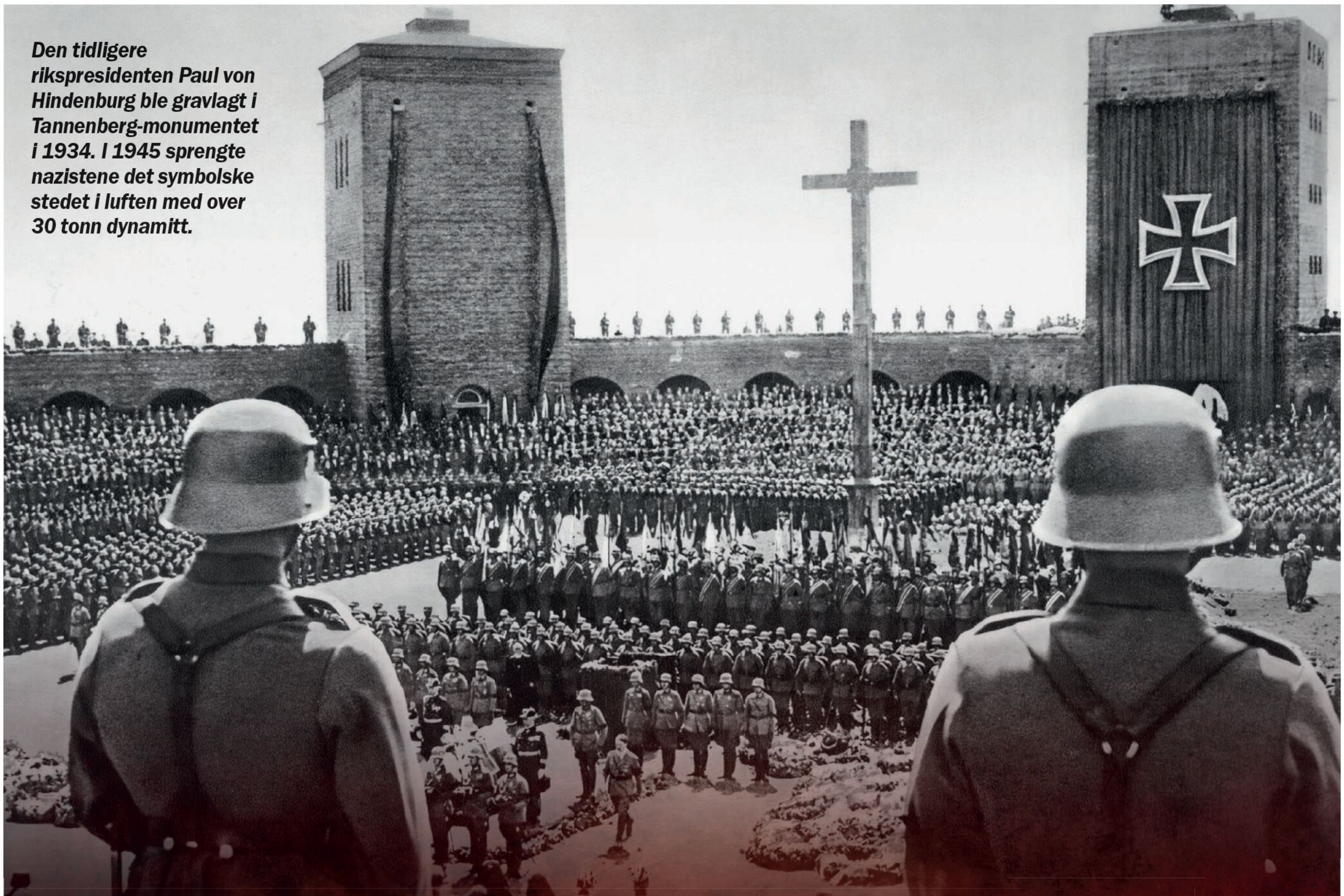
Marie Curie (1867-1934). Polsk-fransk fysiker og kjemiker.

12 spørsmål om USAs presidenter:

1C, 2C, 3A, 4B, 5C, 6B, 7B, 8B, 9A, 10B, 11C, 12B.

Monas monitor
FILM TV BØKER PODKAST
MONA B. RIISE
Alder: 50 år
Familie: Gift med Nichlas (53). Sammen med to voksne barn og to barnebarn
Yrke: Kunstmaler og programleder
UT AV SKYGGEN
Rosa, ord, tøm, glass, eik, rund, mørt, grå. Jeg setter meg foran Hedd med en kopp te og en bok med fargeprøver. Hun er halvveis gjennom sitt andre år på Kunstakademiet i Oslo, og jeg er på jakt etter et nytt fargevalg til mitt neste maleri. Hun har kommet med noen forslag, og jeg har valgt ut noen jeg vil prøve ut. Det er en fin måte å bruke tid sammen på, og det er en av de tingene jeg liker best med å være mamma. Vi har alltid hatt det fint sammen, men det har blitt enda bedre etter at hun ble voksen. Jeg synes det er utrolig spennende å se hvordan hun utvikler seg som menneske og som kunstner. Hun har alltid vært veldig flink til å tegne, og det er ikke rart at hun har valgt å gå på kunstakademiet. Hun har en helt egen måte å se verden på, og det er noe av det jeg setter mest pris på med henne. Hun er ikke redd for å prøve nye ting, og det er noe jeg har lært av henne. Jeg har blant annet begynt å male med oljefarger, noe jeg aldri hadde gjort før. Det er utrolig deilig å kunne blande farger direkte på lerretet, og det er noe jeg kommer til å fortsette med. Hedd har også vært med på å gjøre meg mer bevisst på hvilke farger jeg bruker, og hvilke jeg ikke bruker. Det er kanskje ikke så rart at jeg ikke bruker så mye rosa, for det har jeg vokst opp med. Det er en farge som har vært veldig dominerende i hjemmet mitt, og det er kanskje derfor jeg har valgt å holde meg unna den. Men nå har jeg begynt å bruke den litt mer, og det er faktisk veldig gøy. Det er en farge som gir mye varme til et maleri, og det er noe jeg har lyst til å utforske videre.
Hedd har også vært med på å gjøre meg mer bevisst på hvilke farger jeg bruker, og hvilke jeg ikke bruker. Det er kanskje ikke så rart at jeg ikke bruker så mye rosa, for det har jeg vokst opp med. Det er en farge som har vært veldig dominerende i hjemmet mitt, og det er kanskje derfor jeg har valgt å holde meg unna den. Men nå har jeg begynt å bruke den litt mer, og det er faktisk veldig gøy. Det er en farge som gir mye varme til et maleri, og det er noe jeg har lyst til å utforske videre.
HUNGLIV PÅ HJEMMEBANE: Mona og ektemann Nichlas har nettopp flyttet til Hamar. Her ser de på Mjøsa. Det er deilig å være tilbake på Hedmarken, sier Mona.
MATE LH: Hjemme i Modum har Mona blitt en ekte gårdsmor. Her er hun med Fuzzy, Sigrid og Ingrid.
SUKSESS BEGISSØR: Benjamin Ree har brukt bare 11 dager på å gjøre dokumentaren om ekteparet Ibelin til en gripende, vakker film som har det hele.
LIVETS VERDI
«IBELIN», BEGISSØR BENJAMIN RREE, KINOPREMIERE 8 MARS
Gamerekteparet Ibelin og Marte Blø har vært sammen i 15 år, uten å møtes. Da Ibelin ble drept i 2017, var det ikke bare Marte som mistet sin store kjærlighet. Hun mistet også sin beste venn, sin kollega og sin partner i det virtuelle universet «Ibelin». Hvordan skal man kunne sørge over noen man aldri har møtt? Hvordan skal man kunne leve videre når den man elsker er borte? Det er noen av de store spørsmålene som den norske dokumentaren «Ibelin» forsøker å gi svar på. Og det gjør den på en måte som er så vakker, så sår og så sterk at det er vanskelig å tro at det er en debutfilm. Det er det nemlig. Det er Benjamin Rree, som har jobbet med dokumentarer i mange år, men aldri har laget noe som dette. Det er en film som har vært i produksjon i mange år, og som har vokst seg stadig større og mer ambisiøs underveis. Det er en film som har fått med seg mange av de største dokumentarfestivalene i verden, og som har vunnet flere priser. Og det er en film som har fått meg til å gråte mer enn jeg har gjort på lenge.
Det er en film som har fått meg til å tenke på livet, på døden, på kjærligheten og på alt det som gjør oss til mennesker. Det er en film som har fått meg til å se på mine egne relasjoner med nye øyne, og som har fått meg til å ville være en bedre partner, en bedre far og en bedre venn. Det er en film som har fått meg til å ville leve livet mitt på en måte som gjør at jeg kan se tilbake på det med stolthet når jeg en dag skal dø.

HERITAGE IMAGE PARTNERSHIP LTD/HISTORICA GRAPHICA COLLECTION/ ALAMY/IMAGESELECT

Den tidligere rikspresidenten Paul von Hindenburg ble gravlagt i Tannenberg-monumentet i 1934. I 1945 sprengte nazistene det symbolske stedet i luften med over 30 tonn dynamitt.

Hindenburgs sønn sendte sin fars lik med godstog

I Nazi-Tysklands siste måneder skulle Paul von Hindenburgs grav sprenges i luften før russerne erobret den. Men før det måtte krigsheltens lik fraktes i sikkerhet vestpå i et kappløp mot tiden.

I januar 1945, da russerne rullet mot Berlin fra øst, nærmet Stalins nordlige enheter seg det såkalte Tannenberg-monumentet. Minnesmerket fra 1927 var plassert ved den østprøyssiske byen Tannenberg, der tyskerne hadde knust en russisk hær i 1914. Adolf Hitler krevde at monumentet skulle sprenges i luften for å hindre at det falt i russiske hender.

I et kammer under monumentet sto to kister. I den ene hvilte seierherren fra Tannenberg, tidligere feltmarskalk og rikspresident Paul von Hindenburg, og i den andre lå hans kone Gertrud. Før sprengningen måtte de tunge kobberkistene bringes i sikkerhet.

Parets sønn, general Oskar von Hindenburg, påtok seg med Hitlers tillatelse å bringe sine foreldres lik vestpå.

Ekteparet ble funnet i gruve

Kistene ble sendt nordover med godstog til byen Pillau ved østersjøkysten. Herfra seilte tyske skip tidlig i 1945 flyktningene i sikkerhet vestover.

Den 1. februar 1945 overvar 62 år gamle Oskar von Hindenburg personlig at kistene under en militær seremoni med æresvakt ble lastet om bord på flyktningskipet *Emden*. Først da kunne skipet med rundt 1000 flyktninger stevne ut. Russerne befant seg da bare noen få kilometer fra Pillau. Skipet nådde Kiel den 6. februar 1945. Herfra ble kistene sendt sørover til Thüringen, der amerikanske tropper fant dem i en saltgruve i april.

Etter 2. verdenskrig forlangte Oskar von Hindenburg kistene utlevert for begravelse. Ingen av de fire okkupasjonsmaktene ville ha graven i akkurat sin sone, da de fryktet at den kunne bli et kultsted for nynazister.

I 1946 ga amerikanerne imidlertid etter. De tillot en begravelse i byen Marburg, der Paul von Hindenburg hadde vært æresborger.

Seremonien fant sted 25. august 1946 og ble ikke kunngjort. I tillegg til familien møtte likevel over 500 tyskere opp for å vise Hindenburg-paret den siste ære.

Tortur av katter skulle kurere depresjon

På 1600-tallet beskrev en munk et merkelig musikkinstrument som angivelig frembrakte musikk ved å stikke nåler i halen på uskyldige katter.

En fantasifull tegning av et katteklaver ble publisert i det populærvitenskapelige franske tidsskriftet La Nature i 1883.

LA NATURE (1883)/WIKIMEDIA COMMONS

Et av de merkeligste musikkinstrumentene i historien er det såkalte katteklaveret. Det uvanlige instrumentet er første gang beskrevet i den tyske jesuittmunken Athanasius Kirchers «Musurgia universalis» («Den universelle musikkunst») fra 1650.

Boken beskriver ulike musikkinstrumenter, og Kircher skriver at en musiker konstruerte katteklaveret for å underholde sitt publikum og muntre opp triste mennesker.

«Kattene ble satt i bur side om side. Når man trykket på en tangent på pianoet, presset en mekanisme en skarp nål inn i halen på den tilkoblede katten,» forklarer Kircher.

Ifølge Kircher fikk behandlingen kattene til å hvese og mjaue av smerte. Jo mer kattene ble pint, desto høyere og mer desperate lyder kom de til å lage – og det var det som var poenget.

«Hvem kan annet enn å le av slik musikk?» skrev Kircher.

Klaveret var en kur mot depresjon

Kircher er ikke den eneste som har beskrevet det torturbaserte musikkinstrumentet. På 1800-tallet skrev den tyske legen Johann Christian Reil (1759-1813) at mennesker med alvorlige depresjoner kunne kureres ved å lytte til musikk spilt på et katteklaver.

«Når den syke sitter slik at han ikke kan unngå å se uttrykkene i dyrenes ansikter, må det bringe selv Lots kone ut av sin forstenede tilstand», skrev Reil i sin avhandling 'Anvendelse av psykiatriske helbredelsesmetoder' fra 1803.

Med henvisning til Det gamle testamentets beretning om ødeleggelsen av byen Sodoma, der Lots kone blir forvandlet til en saltstøtte, mente legen at sjokket fra kattenes pinsler ville løfte pasientens fastlåste, depressive sinnstilstand.

Det er imidlertid usikkert om det noen gang ble bygget et katteklaver. Det finnes ingen fysiske eksemplarer i dag, og ingen forfattere hevder å ha sett instrumentet i virkeligheten.

Utroskap reddet storfilm om Kleopatra

Ulykkene veltet ned over produksjonen av storfilmen «Kleopatra» (1963). Hovedrolleinnehaveren ble alvorlig syk, innspillingen måtte flyttes til et annet land, og bare en het affære reddet selskapet bak filmen.

Elizabeth Taylor signerte en kontrakt på 1 million dollar for å spille rollen som Egypts dronning Kleopatra. Beløpet tilsvarer rundt 10 millioner dollar i dag.

THE COURIER-GAZETTE/WIKIMEDIA COMMONS & COLORIZED BY HISTORIE

Storfilmen «Kleopatra» hadde premiere i 1963. Den stjernespekkede filmen hadde Elizabeth Taylor i hovedrollen som dronningen av Egypt, men hun var nær ved å dø under innspillingen.

Kort tid etter at innspillingen hadde begynt i Pinewood Studios i 1960, ble Taylor rammet av en stygg lungebetennelse i det våte engelske høstværet.

Dødssyk ble hun innlagt på sykehus og fikk lagt inn et dren i luftrøret for å rense det for slim. Uten sin Kleopatra ga regissøren Rouben Mamoulian opp å fullføre filmen.

Men Elizabeth Taylor kom seg igjen i løpet av 1961, og en ny regissør, Joseph L. Mankiewicz, fortsatte arbeidet i filmstudioet Cinecittà i nærheten av Roma.

Affære drev billettsalget

Det varmere italienske været hjalp Taylors helse, men filmens budsjett gikk gjennom taket. Selskapet bak, 20th Century Fox, endte opp med å investere 44 millioner dollar i filmen. Hvis den floppet, risikerte filmselskapet å gå konkurs.

Et ekstra lag med dramatikk ble lagt til da Elizabeth Taylor og Richard Burton, som begge var gift, innledet en affære under innspillingen – til tross for at Burton tidligere hadde omtalt Taylor som «altfor feit» for rollen som Kleopatra. I filmen spilte Burton dronning Kleopatras elsker, Marcus Antonius. Sjansen til å se de to verdensstjernenes affære utspille seg på det hvite lerretet trakk millioner av mennesker til kinoer over hele verden.

«Det var definitivt en gnist i «Kleopatra», og jeg tror det var det som trakk folk inn på kinoene. Det var muligens det første eksemplet på vår tids kjendis-sladder – historien om Burtons og Taylors affære ble kjent allerede under innspillingen», har BBCs filmkritiker Gary Slaymaker forklart i ettertid.

Til studioets store lettelse endte «Kleopatra» opp med å tjene inn mer enn dobbelt så mye som filmen hadde kostet.

Gå ikke glipp av neste nummer

SHUTTERSTOCK

Gudinner eller sexsymboler

Arkeologer har funnet 200 små Venusfigurer. De vitner om den harde kampen for overlevelse i istidens Europa.

Les også om...

- Mark Twain sa det med ord.
- Bladlus ødela Europas vin.
- Vikingpar i voldelig ekteskap: Gunnar og Hallgerd fra Island.

Ikke stå så nær vinduet!

Snikmord, spionasje og statskupp: I sin storhetstid hadde Sovjetunionens hemmelige politi (KGB) nok å passe på. I dag er oppgaven overtatt av etterfølgeren FSB.

SHUTTERSTOCK

DON TROIANI/BRIDGEMAN IMAGES

En nasjon av skattenektere

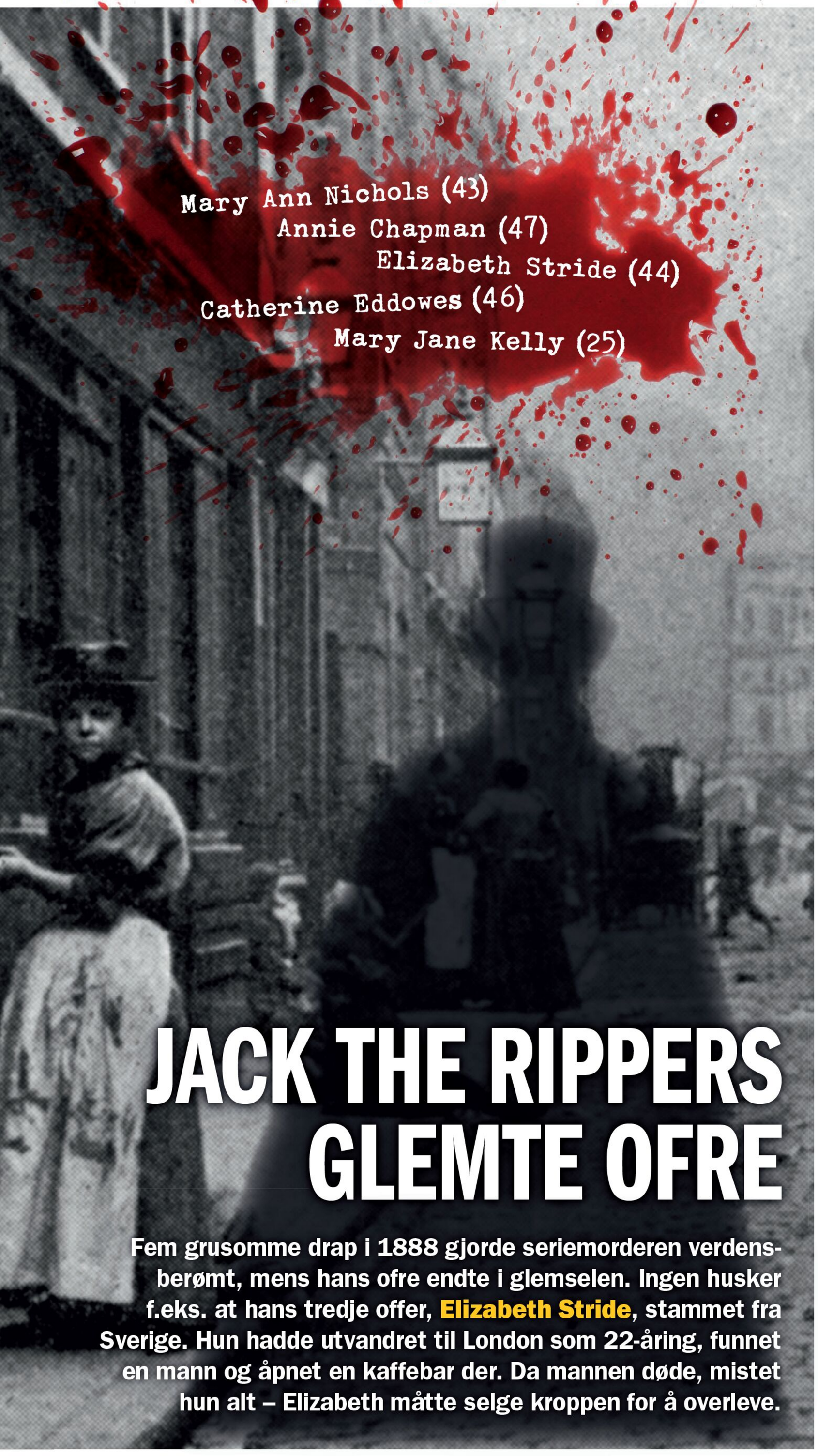
I 1770-årene nektet de amerikanske kolonistene å betale skatt til britene. Forut ventet en frihetskamp som endret historien.

I den fattige og overbefolkede bydelen Whitechapel var det lett for Jack the Ripper å finne sine ofre.

MARY EVANS PICTURE LIBRARY

Kommer 6. juni 2025

JACK THE RIPPERS GLEMTE OFRE

Fem grusomme drap i 1888 gjorde seriemorderen verdensberømt, mens hans ofre endte i glemselen. Ingen husker f.eks. at hans tredje offer, Elizabeth Stride, stammet fra Sverige. Hun hadde utvandret til London som 22-åring, funnet en mann og åpnet en kaffebar der. Da mannen døde, mistet hun alt – Elizabeth måtte selge kroppen for å overleve.

Historie

Redaktør: Grete Gaulin

Konstituert sjefredaktør: Poul Tvilum
Redaktør: Torsten Weper

Redaksjon: Andreas Abildgaard, Bue Kindtler-Nielsen, Jannik Petersen, Niels-Peter Granzow Busch, Mikkel Hede, Maria Appel og Egil Fredheim

Layoutsjef: Daniel Vala
illustratør: Claus Lunau
Layout: Carsten Yttesen
Juniordesigner: Sisse Sofie hansen

Produksjon: Tina Reincke

Nettside: historienet.no

Henvendelse til redaksjonen:
HISTORIE
c/o Bonnier Publications International AS
Postboks 543, 1411 Kolbotn
Redaksjonen@historiebladet.no

· HISTORIE påtar seg intet ansvar for manuskripter, fotografier og tegninger som sendes inn uoppfordret.
· Stoff fra HISTORIE må bare siteres med tydelig kildeangivelse.
· Artikler og bilder fra HISTORIE må ikke brukes i ervervsøyemed uten forlagets skriftlige tillatelse.

Historie produseres av Bonnier Publications A/S for Bonnier Publications International AS.

Historie utgis av:
© Bonnier Publications International AS,
Postboks 543, 1411 Kolbotn

ISSN: 0806-6914

Trykk: Poligrafijas Grupa Mukusala

ANNONSESALG:
Vidar Hovind: vidar@salgsfabrikken.no

Priser og materiellfrister se Bonnier Media AS: www.magasiner.no

KUNDESERVICE
Kundeservice kan kontaktes på følgende måter:
· kundeservice.com – kun for abonnenter
· Tlf. 23 06 87 00, mandag-fredag kl. 08.00–17.00.
Automatisk henvendelse for abonnenter døgnet rundt.
· Historie, Bonnier Kundeservice, Postboks 1188 Sentrum, 0107 Oslo

Hvis du er abonnent, må du huske å ha abonnementsnummeret klart ved alle henvendelser til Kundeservice. Du finner det tisifrede nummeret på girokortet.

Abonnementsprisen er kr 109,95 per utgave.

Se kundeservice.com for ytterligere informasjon om abonnementet.

Behandling av personopplysninger
Personopplysninger som angis ved oppretting av abonnement, behandles i henhold til retningslinjene for personvern, som du kan lese på bonnierpublications.com/personvernpolitikk.

BONNIER Publications International

NORDIC SWAN ECOLABEL
Printed matter
3041 0876

UPGRADE NOW!

Engineered in Copenhagen

Airtox setter nye standarder for vernesko. Vi tror på at sikkerhet og komfort går hånd i hånd. Vår innovative design gir deg en enkel og komfortabel fin sko som holder deg på topp hele dagen.

www.airtox.com

AIRTOX®